

Arap Dilinde Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Dil Tartışmaları: Zünbûriyye Meselesi Örneği

Language Discussions between the Basra and Qufa Schools in the Arabic Language the Example of the Zunburiyya Issue

Yusuf Sami Samancı *

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Konya, Türkiye

Assist. Prof., Selçuk University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Konya, Türkiye

yusufsamisamanci@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-6093-9621>

*Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Said İslamlı

*YL Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Konya, Türkiye
Master Degree Student, Selçuk University, Social Sciences Institute, Department of Basic Islamic Sciences, Konya, Türkiye*

islamislamlı3034@gmail.com | <https://orcid.org/0009-0007-7716-5048>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.31591/1467312

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliş Tarihi: 10.04.2024

Accepted / Kabul Tarihi: 22.07.2024

Published / Yayın Tarihi: 31.12.2024

Cite as / Atıf: Samancı, Yusuf Sami – İslamlı, Said. "Arap Dilinde Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Dil Tartışmaları Zünbûriyye Meselesi Örneği". *İstem* 44 (2024), 175-204.

<https://doi.org/10.31591/1467312>

Plagiarism / İntihal: *This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.*

Copyright / Telif Hakkı: "Authors retain the copyright of their works published in the journal, and their works are published under the CC BY-NC 4.0 license. / Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC-BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır."

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/istem>

Arap Dilinde Basra ve Kûfe Ekolleri Arasındaki Dil Tartışmaları Zünbûriyye Meselesi Örneği

Öz

Nahiv ilminin temel esasları Hz. Ali (ö. 40/661)'nin teşvikiyle Ebul-Esved ed-Duelî (ö. 69/688) tarafından konulmuştur. Arap dili gramerine dair yapılan çalışmaları ve problematiği ihtiva eden Nahiv ilmindeki en önemli husus, kelimelerin cümle içindeki yeri ve öge değerine göre son harekelerinin tespiti şekline açıklanabilecek kelime irablarının doğru şekilde bilinmesi ve irab kurallarının hatasız uygulanmasıdır. Araştırmanın konusu, Nahiv konularından Fucâiyye لُجُوسُ'nun kullanımına dair Basra dil ekolü âlimlerinden Sibeveyhi'yle Kûfe ekolünün önde gelen isimlerinden el-Kisâî arasında yapılan ve Zünbûriyye meselesi olarak şöhret bulan tartışmanın analizi ve değerlendirmesidir. Arap dili gramerinin iki temel ekolü olan Basra ekolüyle Kûfe ekolü arasında zaman zaman tartışmalar görülmüş, bununla ilgili çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bu tartışmaların en önemlilerinden biri de Basra ekolüne mensup Sibeveyhi'nin Kûfe ekolünden el-Kisâî'yle yaptığı bir oturumdur. "el-Mes'eletü'z-Zünbûriyye" olarak isimlendirilen bu tartışmanın sonucunda Sibeveyhi, el-Kisâî karşısında hâzırûn tarafından mağlup kabul edilmiştir. Tartışma sırasında karar mercii konumundaki katılımcıların hepsinin Kûfe ekolünü benimsemiş kişiler olması, tartışmanın sonucunda şahitlikleri kilit rolü üstlenen bedevi Arapların el-Kisâî tarafından önceden hazır edilmesi, el-Kisâî'nin tartışma esnasında konuyu fucâiyye لُجُوسُ üzerinde yoğunlaştırıp yanında getirdiği bedevi Arapların şahitliğine başvurması gibi hususlar, ayrıca Sibeveyhi gibi ileri gelen bir Nahiv âliminin haklı olduğu halde haksız duruma düşürülmesi sonucunda üzüntüsünden hastalanması ve bu hastalığı sebebiyle de vefat etmesi, söz konusu tartışmanın Arap Edebiyatı tarihinde kara bir leke olarak kaynaklara geçmesine neden olmuştur. Bu bakımdan Zünbûriyye meselesi, özelde Arap Edebiyatı tarihçileri, genelde ise İslam Medeniyeti tarihçileri açısından analiz edilmesi ve değerlendirilmesi gereken önemli bir konudur. Çalışmanın ilk kısmında hilâf, nahiv ekolleri ve özellikle nahivde meşhur olan iki ana ekol ve mensupları konu edilmiştir. Sonrasında ise Zünbûriyye meselesi ele alınmış ve konu hakkındaki görüşler değerlendirilmiştir, tartışmanın sonucunun kritiği yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahv, Kisâî, Sibeveyhi, Fucâiyye لُجُوسُ.

Language Discussions between the Basra and Qufa Schools in the Arabic Language the Example of the Zunburiyya Issue

Abstract

The basic principles of Nahv/the science of Syntax in Arabic Grammar were put for-ward by Ebul-Esved ed-Duelî (d. 69/688) with the encouragement of Ali (d. 40/661). The most important issue in the Nahiv, which includes studies and problems related to the Arabic language grammar, is to know irabs of the word correctly, which can be explained by deter-mining the final sounds of the words according to their place in the sentence and element value, and to apply the rules of irab without error. The subject of the research is the analysis and evaluation of the debate between Sibewayhi, one of the scholars of the Basra language school, and al-Kisâî, one of the leading figures of the Qufa school, regarding the use of لُجُوسُ-fujaiyya, one of the Nahiv subjects, and which became famous as the issue of Zunburiyya. There have been discussions from time to time between the two basic schools of Arabic language grammar, the Basra school and the Qufa school, and various works have been written about this. One of the most important of these discussions is a session that Sibewayhi, a member of the Basra school, had with al-Kisâî, a member of the Qufa school. As a result of this debate, called "al-Mes'ele al-Zunburiyya", Sibewayhi was accepted as defeated by the audience against al-Kisai. During the discussion, all of the decision-making participants were people who adopted the Qufa school. The Arabs, whose testimonies played a key role in the outcome of the discussion, were prepared in advance by al-Kisai. During the discussion, al-Kisai focused on the issue of لُجُوسُ-fujaiyya and appealed to the testimony of the Arabs he brought with him. In addition to these, a prominent Nahiv scholar like Sibewayhi was put in a wrong situation even though he was right, as a result, he fell ill due to sadness

and died due to this illness. All of these caused the discussion in question to be recorded in the sources as a black mark in the history of Arabic Literature. In this respect, the issue of Zunburiyya is an important issue that needs to be analyzed and evaluated by historians of Arabic Literature in particular and historians of Islamic Civilization in general. In the first part of the study, the khilaf, nahiv schools and especially the two main schools and their members that are famous in nahiv are discussed. Afterwards, the issue of Zunburiyya was discussed and the opinions on the subject were evaluated and the result of the discussion was criticized.

Keywords: Arabic Language, Syntax, al-Kisai, Sibawayhî, ¹al-fujaiyya.

Giriş

Arapça hem Kur'ân dili olması hem de özel bir icazının olması hasebiyle diğer diller arasında önemli bir konuma sahiptir. Dilin inceliklerinin daha iyi bilinmesinde hilâf meselelerini derinlemesine incelemenin faydası vardır. Zünbûriyye meselesi de bu bağlamda önem taşımaktadır. Çalışmamızda zünbûriyye meselesi adı altında iki büyük dil ekolü âlimi Sîbeveyhi (ö. 180/796) ve el-Kisâî (ö. 189/805) arasındaki münazara ele alınmış, bu iki dil âliminin ve diğer dilcilerin konu ile ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümlerinde, araştırmanın genel özellikleri belirtilmiş, ardından dil ekolleri genel hatlarıyla ele alınmış, özellikle Basra ve Kûfe ekolleri incelenmiş ve Arap edebiyatında hilaf anlayışı konu edilmiştir. Sonrasında bahsi geçen her iki dil ekolü ve söz konusu ekollerle adları özdeşleşmiş iki dil âlimi Sîbeveyhi ve el-Kisâî'nin arasındaki ihtilaflar alınmış, iki ekol arasındaki temel ihtilaflardan özetle bahsedilmiştir. Daha sonra fucâiyye izâ'sının kullanımı ve anlam özellikleri konumuz kapsamında ele alınmış, zünbûriyye meselesi anlatılmış, Sîbeveyhi ve el-Kisâî de dahil olmak üzere diğer âlimlerin de görüşlerine yer verilerek araştırma sonlandırılmıştır.

1. Araştırmanın Genel Özellikleri

Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen fetihler sonrasında İslam coğrafyası genişlemiş, Arap olmayan etnik unsurların Müslüman olmasıyla başta Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması ve Arap olmayan tebanın yanlış kılınmalarının önüne geçilmesi amacıyla nahiv ve Arap dili eğitim ve araştırma faaliyetleri başlamıştır. Söz konusu dil çalışmalarının ilk nüveleri daha çok Irak bölgesinde şekillenmeye başlamış, sonraki dönemlerde her ilim dalında olduğu gibi nahivde de çeşitli ihtilaflar söz konusu olmuştur. Bu ihtilaflar nahiv ekollerinin oluşmasına sebep olmuştur. Yapılan çalışmalarda nahiv ilmine özgü olarak, tartışmaların sahipliği ve isabetli oluşunun yanı sıra, daha çok kelimedeki irabların¹ merfû, mansub veya mecrur olması konusunda tartışmalar kendini göstermiştir.² İlk nahiv ekolü, çöle yakın olması, bedevîlere daha kolay ulaşılabilmesi ve diğer bazı dini, siyasi coğrafi etkenler sebebiyle Basra'da ortaya çıkmıştır.³

Farklı nahiv ekollerine mensup dilciler arasında zaman zaman tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalardan biri de çalışmamızın konusu olan "el-Mes'eletü'z-zünbûriyye"dir. Bahsi geçen münazara, dönemin en büyük iki nahiv ekolünü temsil

¹ Arap dili gramerinde irab, kelimenin cümle içerisindeki öge değerinin belirlenebilmesi için, kelimenin son harfinin hareketini tespit etme ve kelime ya da kelime grubunun cümledeki konumunu belirleme çalışmasıdır. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, *Şerhü Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ* (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1414), 39-40.

² Muhammed Ayyâd b. Sa'd b. Süleymân b. Ayyâd Tantâvî, *Neş'etü'n-nahiv ve târihu eşheri'n-nühât* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 16.

³ Şevki Dayf, *el-Medâristü'n-nahviyye* (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 1387), 11.

eden, Basra ekolünden Sîbeveyhi ve Kûfe ekolünden el-Kisâî arasında yaşanmıştır. Tartışma, “fucâiyye (الْفُجَاعِيَّة)”sından sonra gelecek olan ikinci ismin merfu’ mu yoksa mansub mu okunacağı konusunda gerçekleşmiş, tartışmada ismi geçen “zünbûr” kelimesinden dolayı söz konusu olay “el-mes’eletü’z-zünbûriyye” olarak adlandırılmıştır.⁴ Çalışmamızın ana konusu zünbûriyye meselesinin tahlili çerçevesinde Sîbeveyhi’yle el-Kisâî arasında gerçekleşen münazaranın kritiğidir.

İslam coğrafyası genişledikten sonra hem günlük konuşmada, hem yazı ve edebiyat dilinde, özellikle de Kur’ân kıraatinde lahnler (dil ve gramer hataları)⁵ ortaya çıkmıştır. Söz konusu lahnlerin ortadan kaldırılması için gramer kurallarının doğru olarak öğrenilip bilinmesi ve gereken yerlerde açıklama yapma ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple de ilk dil-gramer çalışmalarına Basra’da başlanılmış ve bölgede gelişen ekol “Basriyyûn” (basra ekolü) olarak adlandırılmıştır. Diğer dil ekollerinin hepsi Basra dil ekolünden faydalanmış, bilgi aldıkları ekole muhalif olacak yeni fikirler ortaya koymuş ve sonuç olarak yeni dil ekolleri meydana gelmiştir. Söz konusu ekoller arasında, Basra’dan sonra en önde gelen dil ekolü ise Kûfe ekolüdür.⁶

Çalışmamızda hilaf konularını ele alan temel kaynaklar referans kabul edilmiştir. Hilâf türü bir çalışmada mutlaka bakılması gereken *el-İnsâf*, *Mecâlisu’l-ulemâ*, *İ’tilâfu’n-nusre* gibi hilaf meselelerini ele alan kitaplara başvurulmuştur. Çalışmada bahsi geçen iki ekolün gelişim süreci anlatılırken kaynak olarak nahiv ekollerinden bahseden *el-Medârisu’n-nahviyye* gibi kitaplar esas alınmış, ihtiyaç olduğu durumlarda tabakât kitaplarındaki bilgilere başvurulmuştur. Âlimlerin hayatları anlatılırken *Mu’cemu’l-udebâ’*, *Nuzhetu’l-elibba*, *İnbâhu’r-ruvât* gibi temel tabakât kitaplarından yararlanılmıştır.

“Hilâf” (الْخِلَاف) kelimesi sözlükte “muhalfet etmek, zıtlaşmak, karşı gelmek” anlamlarına gelmektedir.⁷ İstilahta ise hilâf “birbirine zıt görüşlü iki kişi arasında doğruya ulaşmak veya bâtili hükümsüz kılmak için gerçekleştirilen çekişme” anlamına gelmektedir.⁸ Arap edebiyatında hilâf genellikle Basra ve Kûfe ekolleri arasında görülmektedir. Diğer dil ekolleri ise daha çok bu iki ekolden birinin görüşü yanında yer almışlardır.⁹

⁴ Ebü’l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhim İbnü’l-Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât ‘alâ enbâhi’n-nühât*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim (Kâhire: Dâru’l-Fikri’l-‘Arabi, 1406), 2/358-359.

⁵ Ebu’t-Tâhir Meeddüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-mühît*, thk. Muhammed Naîm ‘Arkasîsî (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1426), 1230.

⁶ Hulusi Kılıç, “Basriyyûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2023).

⁷ Ebü’l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî Sâhib b. Abbâd, *el-Mühît fi’l-luga*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn (Beyrût: Âlemü’l-Kütüb, 141M.S.), 4/347; Ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. ‘Alî el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab* (Beyrût: Dâru’s-Sâdir, 1414), 9/90; Ebu’l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* (Kuveyt: Vizâretu’l-İrşâd ve’l-Enbâ’, 1422), 23/254; *Mu’cemu’l-nefâisi’l-kebîr* (Beyrût: Dâru’n-Nefâis, 1428), 1/534.

⁸ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürçânî, *et-Ta’rifât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Kâhire: Dâru’r-Reyyân li’t-Türas, ts.), 135.

⁹ Tantâvî, *Neş’etü’n-nahv ve târihu eşheri’n-nühât*, 122.

2. Arap Edebiyatında Dil Ekolleri

Basra Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında yer alır. Şehir Keldânîler zamanında 14/635, 16/637 veya 17/638 yıllarında kurulmuştur.¹⁰ Şevki Dayf, Basra şehrini “*Nahiv ilminin kurucusu Basra*” olarak adlandırmıştır.¹¹ İlk nahiv çalışmalarının ortaya çıkışı bazı dini ve sosyal sebeplerden kaynaklanmıştır. Kur’ân-ı Kerim’i okurken hata yapılma korkusu ve tilavetin yanlış anlam vermesi sebebiyle Müslümanların konuya hassasiyet göstermeleri dini sebepler arasında kabul edilebilir. Sosyal sebeplere gelince; İslam coğrafyasının genişlemesi, Arapça konuşanların artması ve Arap olmayanların Kur’ân tilavetinde bazı ciddi gramer hataları yapmaları zikredilebilir. Basra’nın çöle daha yakın olması, fasih konuşan Araplarla daha kolay iletişime geçilebilmesi ve Arap dili çalışmalarına başlayan ilk âlimlerin Basralılardan olması sebebiyle nahiv çalışmaları ilk olarak Basra’da gelişim göstermeye başlamıştır. Ekolün ilk temsilcisi Ebû'l-Esved ed-Düelî olarak bilinmektedir.¹² Ekolün Ebû'l-Esved'den sonraki temsilcileri İsâ b. Ömer es-Sekafî (ö.149/766), Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yunus b. Habib (ö.182/798) sayılmaktadır. Bunlardan sonra ise nahiv ve Arap dilinin iki büyük âlimi Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) ve Sîbeveyhi gelmektedir.¹³

Arap dili ve Arap grameri âlimlerinin öncülerinden olan Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi 135-140/752-757 yılları arasında Fârisi bir aileye mensup olarak, Şiraz yakınlarındaki Beydâ köyünde doğmuştur.¹⁴ Adı Amr b. Osman b. Kanber, künyesi Ebû Bîşr veya Ebû'l-Hasan, lakabı ise Sîbeveyhi'dir.¹⁵ Sîbeveyhi gençlik çağına kadar doğduğu Şiraz'da kalmıştır. Sonra ilim öğrenmek amacıyla Basra'ya gelerek hadis dersleri almak için Hammâd b. Seleme b. Dînâr (ö. 167/784)'ın ders halkalarına katılmıştır. Ders esnasında Hammâd'ın okuduğu bir hadiste irab hatası olduğunu düşünerek, Hammâd'a itiraz etmiş, Hammâd “Yanlış söyledin!” deyince Sîbeveyhi, dil ve nahiv âlimlerine yönelmiş, ilk olarak İsâ b. Ömer, el-Ahfeşu'l-Kebîr ve Yunus b. Habîb'in öğrencisi olmuştur. Nahiv alanında ilerleyişindeki en büyük rolü üstlenen hocası ise, nahiv âlimlerinin öncülerinden ve edebiyatta arûz ilminin bânisi olarak bilinen Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'dir.¹⁶ Sîbeveyhi'nin nahiv ilmine dair kaleme aldığı en önemli eseri *el-Kitâb* isimli nahiv kiti-

¹⁰ Abdulhalik Bakır, “Basra”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Nisan 2023).

¹¹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 11.

¹² Ebû Tâhir el-Mukrî, *Ahbâru'n-nahviyyîn*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1410), 23.

¹³ Kılıç, “Basriyyûn”.

¹⁴ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Sîbeveyhi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Mart 2023).

¹⁵ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/355.

¹⁶ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullâh Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lügaviyyîn*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 66-67; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1413), 5/2123-2124.

bıdır.¹⁷ Vefat sebebi olarak el-Kisâî ile arasında gerçekleşmiş olan bir münazarada haklı iken haksız duruma düştüğü, bu olayın vermiş olduğu üzüntü sebebiyle de hastalığa yakalanarak yaklaşık kırk yaşlarında vefat ettiği rivayetlerde geçmektedir.¹⁸ Kaynaklarda ölüm tarihi ile ilgili farklı rivayetler bulunmakla birlikte, Sıbeveyhi'nin vefatına dair kaynaklardaki daha isabetli bir görüş olarak, 180/796 yılında Şîraz'da vefat etmiş olduğu söylenebilir.¹⁹

Arap edebiyatı tarihinde nahiv çalışmalarının yapıldığı önemli bir diğer şehir olan Kûfe, konuya dair farklı rivayetler olmasıyla birlikte, 14-19/635-640 yılları arasında Bâbil harabelerinin güneyinde, Fırat'ın batı kenarında Hz. Ömer zamanında Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675)'in kumandanlığında kurulmuş bir şehirdir. Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili bahsi geçen ihtilaf, Basra ile aralarındaki rekabetten kaynaklanmaktadır.²⁰

Kûfe dil ekolü önceleri Basra'dan faydalanarak gelişmiş ve II/VIII. yüzyıl sonlarında müstakil bir ekol olarak kendini göstermiştir.²¹ Ekolün kurucusu Ebû Câfer er-Ruâsî²² olarak bilinmektedir. Ebû Câfer nahvi Ebû Amr b. Âlâ ve Îsâ b. Ömer'den almış, daha sonra Kûfe'ye gelerek "Faysal" isimli eserini tasnif etmiştir. Ayrıca Kûfe nahvinin gelişmesinde büyük rolleri olan Ali b. Hamza el-Kisâî ve el-Ferrâ (ö. 270/883) gibi iki büyük âlim, er-Ruâsî'den ders almıştır. Muaz el-Herrâ' (ö. 187/803) ise nahviyyûn sıralamasında er-Ruâsî'den sonra gelip Kûfe ekolü nahiv âlimi olarak bilinmektedir.²³ el-Herrâ' da el-Kisâî'nin hocalığını yapmıştır.²⁴

Kûfe nahvinin gelişmesindeki en önemli kişi Ali b. Hamza el-Kisâî olmuştur. Her ne kadar er-Ruâsî, Kûfe nahiv ekolünün kurucusu olarak görülse de, el-Kisâî'den önce gerçek anlamda "nahvî" nisbesiyle anılan Kûfe ekolüne mensup bir başka dilci tanınmamaktadır.²⁵ Nahiv ve kıraat âlimlerinin öncülerinden olan Ebu'l-Hasan Alî b. Hamza b. Abdillâh b. Behmen b. Feyrûz el-Kisâî 120/738 civarında Evânâ ve Hazîre arasında bulunan Bâhemşâ²⁶ köyünde doğmuş, küçük yaşlarda Kûfe'ye gelmiş ve Bağdat'a yerleşmiştir.²⁷ Enderâbî, kurrâ âlimlere dair yaz-

¹⁷ Ebû'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdürrahmân Saîd el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem*, ed. Luvis Rızkullâh Şeyho (Beyrût: el-Matba'atü'l-Katolikiyye, 1330), 31.

¹⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/2125.

¹⁹ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 59.

²⁰ Casim Avcı, "Kûfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Nisan 2023).

²¹ Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Mart 2023).

²² Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd zamanında öldüğü nakl edilir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2486.

²³ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, 125; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 6/2486-2488.

²⁴ Ebû'l-Berekât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrâhim Samerrâî (Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1405), 50.

²⁵ Mehdi Mahzûmî, *Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fî dirâseti'l-lüga ve'n-nahv* (Kâhire: Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1377), 68.

²⁶ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yâkut Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sadır, 1397), 1/316.

²⁷ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/256.

miş olduğu eserinde el-Kisâî'den bahsederken, Kûfe'de doğduğunu sonra ilim öğrenmek amacıyla başka şehirlere gittiğini belirtmiştir. Müellif, el-Kisâî'nin başlangıçta ilme önem vermediğini, sonra bu durumundan vazgeçerek Kur'ân'a kıraatine ve ilim öğrenmeye yöneldiğini söylemektedir.²⁸ el-Kisâî ilimle uğraşmaya başlamasından itibaren Kur'ân ilimlerine yönelmiş, döneminin kurrâsından Kur'ân dersleri almıştır. Devrinin meşhur Kûfe kâriflerinden Hamza b. Habîb ez-Zeyyât²⁹ (ö. 156/773)'ın ders halkalarına da katılmıştır. el-Kisâî meşhur yedi kıraat imamından biri olmasının yanı sıra, aynı zamanda dil ve nahiv âlimlerinin öncülerinden, özellikle de Kûfî dilcilerin en önde gelenlerinden kabul edilmiştir. Yukarıda da zikredildiği gibi her ne kadar Kûfe nahiv ekolü kurucusu Ebû Câfer er-Ruâsî olarak kabul edilse de, Kûfe nahvinin el-Kisâî ve öğrencisi el-Ferrâ ile asıl hüviyetine kavuştuğu kabul edilmektedir.³⁰ el-Kisâî nahiv ilmini, Kur'ân ilimlerinden sonra, yetkinliği döneminde öğrenmeye başlamıştır. Dil ilimlerini Muâz el-Herrâ, Halil b. Ahmed gibi devrinin en önde gelen nahivcilerinin ders halkalarından öğrenmiştir.³¹ el-Kisâî, Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809)'e hocalık yapmış, ardından da halifenin oğulları Emîn (ö. 198/813) ve Me'mûn (ö. 218/833)'un eğitimiyle ilgilenmiştir. Hârûnürreşîd ile el-Kisâî'nin ilk tanışması şu şekilde olmuştur: Rivayete göre bir gün halife Mehdî-Billah oğlu Hârûn'un el-Kisâî'den önceki hocasını çağırarak ona nahivle ilgili bir soru sormuş, bilemeyince; *"Bana bundan daha fakih birini bulun"* demiştir. Kendisine el-Kisâî lakabıyla bilinen biri olduğu söylenince, huzuruna çağırtmış, aynı soruyu el-Kisâî'ye sormuştur. el-Kisâî soruya doğru cevap verince; *"Doğru söyledin."* diyerek el-Kisâî'ye on bin dirhem verilmesini emretmiştir.³² el-Kisâî hem kıraat hem de nahiv ilmine dair *"Muteşâbihu'l-Ķur'ân"*, *"Ķirâ'atu'l-Kisâ'î"*, *"Mâ telĥanu fihî'l-'avâm"*, *"Meani'l-Kur'ân"*, *"el-Âşâr fi'l-Ķirâ'ât"* gibi kıymetli eserler kaleme almıştır.³³ Fakat bazı âlimler el-Kisâî'nin nahiv ilmini fesâda uğrattığını iddia etmişlerdir. Kûfe ekolü daha çok kıyas'a baş vurmuştur. Bu bakımdan el-Kisâî'nin konuları ele alırken bazı şaz görüşlere de başvurmuş olması ve böylece nahiv ilmini fesada uğrattığı kimi kaynaklarda geçmektedir.³⁴

Her ne kadar Basra ve Kûfe ekolleri kadar etkili olmasa da Arap dili tartışmalarında görüş öne sürmüş başkaca dil ekolleri de bulunmaktadır. Söz konusu ekoller Mısır, Endülüs ve Bağdat olarak bilinmektedir.

Mısır, Endülüs ve Bağdat ekollerinin ortaya çıkmasında en büyük faktör diğer

²⁸ Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer Enderâbî, *Ķirâ'âtu'l-Ķurrâ'i'l-ma'rûfin bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrin*, thk. Ahmed Nüsaiyyî el-Cenâbî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 120.

²⁹ Tayyâr Altukulaç, "Hamza b. Habîb", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 07 Aralık 2023).

³⁰ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 154.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1738; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/258.

³² İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/259.

³³ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/257; Tayyâr Altukulaç, "Kisâî, Ali b. Hamza", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 24 Nisan 2023).

³⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 4/1744.

iki ekolde de olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Mısır ekolünün ilk temsilcisi Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin öğrencisi olan Abdurrahman b. Hürmüz (ö. 117/735) sayılmaktadır.³⁵ Endülüs ekolünün ilk kurucusu ise Ebu Mûsa el-Hevvârî'dir (ö. ?).³⁶ Fakat Endülüs ekolüne mensup ilk nahiv âlimi olarak tanınan kişi Cûdî b. Osman en-Nahvî (ö. 198/814)'dir. Söz konusu ekole mensup alimlerin öncülerinin neredeyse hepsi doğuya giderek orada ilim almışlar, daha sonra Endülüs'e dönerek öğrenciler yetiştirmişlerdir.³⁷ Bağdat merkezli dilciler ise hicri IV. asırda Basriyyûn ve Kûfiyyûn'un görüşlerinden ilham alarak yeni bir metot izlemeye başlamışlar, sonrasında Bağdadiyyûn olarak isimlendirebileceğimiz yeni bir ekol kurmuşlardır. Bağdat ekolüne mensup dilcilerin görüşleri bazen Kûfiyyûn'a bazen de Basriyyûn'un görüşlerine yakınlık teşkil etmiştir. İbn Keysân (ö. 299/912) Bağdat ekolünün ilk kurucularından kabul edilmektedir.³⁸

Basra ve Kûfe dışındaki ekolleri genel olarak incelediğimizde her birinin bu iki ekolden etkilendiğini ve onların tariki üzere bir yol izledikleri görülmektedir. Bu bağlamda Basra ve Kûfe ekolleri, ekoller arasında gerçekleşen ihtilafların ve dil tartışmalarının odak noktası özelliğini taşımaktadır.

3. Basra ve Kûfe Ekolü Arasındaki Temel İhtilaflar

Kûfe dil ekolü kurucularından er-Ruâsî'nin döneminde ekoller arasında dil ve gramerle ilgili olarak hilâf hemen hemen hiç yaşanmamıştır. Ebu'l-Hasan el-Kisâfî'den sonra ise ekoller arasında dilsel konuların neredeyse her birinde ihtilaflar söz konusu olmuştur. Tartışmalar genellikle nahiv alanında yapılmış, sarf konularında ise nadiren hilaf söz konusu olmuştur.

Nahiv tartışmaları daha çok kelimenin irabı ve cümledeki konumu üzerinde gerçekleşmiştir. Cümledeki kelimelerin mübteda, haber, fâil, mef'ûl veya mef'ûlun bih olması, kelimenin zarf konumunda ya da temyiz konumunda kabul edilmesi, kullanılan cümlenin isim veya fiil cümlesi olması gibi meseleler üzerinde tartışmalar yaşanmıştır. Sarf alanındaki tartışmalar ise genelde bir fiilin hangi babda olduğu,³⁹ hatta bazen bir kelimedeki harfin aslı ya da zâid harf olması⁴⁰ gibi konularda göze çarpmaktadır.

Hilaf alanında günümüze ulaşan dört temel eser bulunmaktadır. İki ekol arasındaki temel ihtilaf konularını bir araya toplayarak günümüze ulaşmış söz ko-

³⁵ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, 26.

³⁶ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, 253.

³⁷ Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, 281.

³⁸ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 245; İsmail Durmuş, "İbn Keysân", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Şubat 2023).

³⁹ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Übeydillâh el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin* (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 630.

⁴⁰ Abdüllatîf b. Ebî Bekr Şerecî ez-Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nusre fî ihtilâfi nühati'l-Kûfe ve'l-Basra*, thk. Târîk Cennâbi (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1407), 61.

nusu eserler şunlardır:⁴¹

Ebu'l-Berekât Kemâluddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbâri (ö.328/940)'nin *el-İnsâf fi mesâili'l-hilâfı*;

Ebu'l-Bekâ Muhibbuddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Abdillâh Ukberî (ö.616/1219)'nin *Mesâilu'l-hilâfiyye fi'n-nahv'i* ve *et-Tebyîn an mezâhibi'n-nahviyyîn e'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*'i,

Abdüllatîf b. Ebî Bekr Şerecî ez-Zebîdî'nin *İ'tilâfü'n-nusre fi ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Basra* isimli eseri. Yukarıda adları zikredilen hilaf kitaplarının dışında bibliyografya kaynaklarında konuya dair adı geçen başkaca eserler bulunmaktadır. Ancak söz konusu eserlerden günümüze ulaşan olmamıştır.

4. Arap Dilinde Fucâiyye لُجُ'ı ve Zünbûriyye Meselesi

Arap dilinde لُجُ'ı edatı cümledeki konumuna göre farklı anlamlar ifade edilmektedir. Çalışmamızın asıl konusu *fucâiyye izâ'*sı olduğundan söz konusu edatın Arapçadaki kullanımına dair bilgi vermek konunun anlaşılması bakımından faydalı olacaktır.

4.1. Arap Dilinde لُجُ'ı Kullanımı

Arap dilinde لُجُ'ı edatının isim ve harf olması konusunda ihtilaf vardır. Tercih edilen görüşe göre söz konusu edat isimdir.⁴² İsim olarak kabul edildiğinde dört farklı kullanımı mevcuttur:

1. *Şart anlamında kullanılan لُجُ'ı*: Cümlede gelecek zaman zarfı olarak gelen ve şart ifade eden لُجُ'ı edatından sonra istisnâî durumlar dışında sadece mazî fiil gelir, fakat gelecek zaman ifade eder. Darûrati-şî'riyye sebebi dışında kendisinden sonra muzarî fiil gelecek olursa Basrîlere göre, لُجُ'ı edatı şart fiilini cezm etmez. Kendisinden sonra şart ve cevap fiilleri gelmelidir. Kûfler لُجُ'ı'dan sonra gelecek olan muzarî fiilin cezm yapılması gerektiğini belirtmişlerdir.⁴³ Dilciler şart لُجُ'ı'sından sonra ismin de gelebileceğini söylemişlerdir. Ancak bu durumda söz konusu isim hazfedilmiş bir fiilin faili, naibu faili veya mefulu'n-bih'i olarak irab edilmelidir.⁴⁴ Şart لُجُ'ı'sından sonra zamir gelirse de te'kât olarak irablandırılır.⁴⁵

⁴¹ ez-Zebîdî, *İ'tilâfü'n-nusre fi ihtilâfi nühâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, 12.

⁴² Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdîlî - Ali Seyyid Ali (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1429), 1/75; Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî İbn Ya'îş, *Şerhü'l-mufassal li İbn Ya'îş*, thk. Emil Bedî' Yakub (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 3/121; Abbâs Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi* (Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 2/278.

⁴³ es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sibeveyhi*, 1/428; İbn Ya'îş, *Şerhü'l-mufassal li İbn Ya'îş*, 3/124; Ebü Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, thk. Fahr Salih Süleyman Kadare (Ürdün: Dâru Ammâr; Beyrût: Dâru'l-Cil, 1409), 1/185; Hasan b. Kâsım Murâdî, *el-Cene'd-dâni fi hürûfi'l-me'âni*, thk. Fahreddîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâzıl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 367-368; Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 2/278.

⁴⁴ Ebü Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî Sibeveyhî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhîre: Mektebetü'l-Hâncî, 1408), 1/106-107; es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sibeveyhi*, 1/428-429; İbn Ya'îş, *Şerhü'l-mufassal li İbn Ya'îş*, 1/410-411; İbnü'l-Hâcib, *Emâli İbni'l-Hâcib*, 2/504; Murâdî, *el-Cene'd-dâni*

2. *Gelecek zaman zarfı anlamında kullanılan* *إِذَا*'nın diğer bir kullanımı ise şart ifade etmeksizin *جَيْنَ* anlamında gelecek zaman zarfı olmasıdır. Bu durumda genellikle *إِذَا*'dan sonra mazi veya şimdiki zaman anlamlı muzari fiil gelir. Çoğunlukla *جَيْنَ* anlamındaki *إِذَا* yeminlerden sonra kullanılmaktadır.⁴⁶ Kûfe ekolünden olan el-Ferrâ ise şöyle demiştir: “*Mazî fiil* *إِذَا*’dan sonra sadece, *إِذَا*’nın şart anlamı içerdiği zaman veya cümlede kapalılık olursa gelebilir.”⁴⁷

3. *Zarf anlamı dışında kullanılan* *إِذَا*'nın diğer bir kullanımı zarf anlamı dışında kullanılmasıdır. Bu durumda *إِذَا*, *إِنَّا* ile mecrur isim konumundadır. Zarfîyet ifade etmeyen *إِذَا*'nın irabıyla ilgili nahivciler farklı görüştedir. Bir grup söz konusu *إِذَا*'nın *حَتَّى* ile mecrur isim olduğunu söylemiştir. Diğer bir grup ise *حَتَّى*'nin ibtidaiyye olarak değerlendirilmesi, sonrasında gelen *إِذَا*'nın ise mansub olarak irap edilmesi gerektiğini söylemişlerdir.⁴⁸ Örneğin İbn Mâlik (ö. 672/1274) *إِذَا*'nın *حَتَّى* ile mecrur olduğu görüşünü savunmaktadır.⁴⁹ İbn Cinnî (ö. 392/1002) ise buradaki *إِذَا* edatının mübteda olduğunu söylemiştir.⁵⁰

Yukarıdaki görüşlerden farklı olarak *إِذَا*'nın harfu'l-imtinâ' olan *أَنَّ* anlamında da kullanıldığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁵¹ *إِذَا*'nın dördüncü kullanımı ise fucâiyye anlamında gelmesidir. Çalışmamızın konusu olan zünbûriyye meselesi *إِذَا*'nın fucâiyye anlamında kullanılmasıyla doğrudan ilintili olduğu için söz konusu kullanım müstakil bir başlık altında değerlendirilecektir.

4.2. Arap Dilinde Fucâiyye (إِذَا الْفُجَائِيَّةُ) Kullanımı

“f-c-e” kökünden gelen *فَإِذَا* kelimesi sözlükte “*beklenmedik anda bir olayın ya da durumun gerçekleşmesi*” anlamındadır.⁵² Bu kelimeden türemiş olan “*fucâiyye*” kelimesi ise genellikle “*إِذَا*” edatının bu anlamda gelmesi için kullanılmaktadır. Beklenmedik bir olay gerçekleştiğinde, cümlenin başında gelen *إِذَا*'ya, *fucâiyye* *إِذَا*'sı (*إِذَا الْفُجَائِيَّةُ*) ismi verilmiştir.

→

fi hürûfi 'l-me'ânî, 368; Ali Tevfik Muhammed - Yusuf Cemil ez-Za'bi, *el-Mu'cemu 'l-vâfi fi edevâti 'n-nahvi 'l-Arabî* (Ürdün: Darü'l-Emel, 1414), 35.

⁴⁵ Geniş bilgi için bk. Muhammed - Cemil ez-Za'bi, *el-Mu'cemu 'l-vâfi fi edevâti 'n-nahvi 'l-Arabî*, 35.

⁴⁶ Sibeveyhî, *el-Kitâb*, 1/133; es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sibeveyhi*, 1/480; Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me'ânî*, 370; Hasan, *en-Nahvü 'l-vâfi*, 2/278-279; Muhammed - Cemil ez-Za'bi, *el-Mu'cemu 'l-vâfi fi edevâti 'n-nahvi 'l-Arabî*, 36.

⁴⁷ Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me'ânî*, 370.

⁴⁸ Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me'ânî*, 371-372.

⁴⁹ Ebû Abdillâh Cemâlüddin Muhammed b. Abdillâh İbn Mâlik et-Tâî, *Şerhu 't-Teshîl li-İbn Mâlik*, thk. Abdurrahmân Seyyid - Muhammed Bedevî Mahtûn (Cize: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1410), 2/210; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân Endelûsi, *İrtişâfû 'd-darab min Lisâni 'l-Arab*, thk. Receb Osmân Muhammed - Ramazân Abdüttevâb (Kâhire: Mektebetü 'l-Hâncî, 1418), 3/1411.

⁵⁰ Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me'ânî*, 372; Ebu'l-Fazl Celâleddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Mü'terakü 'l-akrân fi i'câzi 'l-Kur'ân* (Beyrût: Dârü'l-Kutubi 'l-İlmiyye, 1408), 2/49.

⁵¹ Muhammed - Cemil ez-Za'bi, *el-Mu'cemu 'l-vâfi fi edevâti 'n-nahvi 'l-Arabî*, 37.

⁵² Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhidî, *Kitâbu 'l-ayn*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrût: Dârü'l-Kutubi 'l-İlmiyye, 1424), 6/188; İbn Manzûr, *Lisânu 'l-Arab*, 1/120; Muhammed Zebîdî, *Tâcu 'l-arûs min cevâhiri 'l-Kâmûs*, 1/344; *Mu'cemu 'n-nefâisi 'l-kebir*, 2/1436.

Nahivciler fucâiyye فُجَاعِيَّة'sının irabıyla ilgili üç farklı görüş belirtmişlerdir. Bir kısmı fucâiyye anlamında kullanılan فُجَاعِيَّة'nın zaman zarfı konumunda olduğunu söylemişlerdir. Aralarında Sîbeveyhi'nin de bulunduğu diğer grup âlim fucâiyye فُجَاعِيَّة'sının mekan zarfı olduğunu belirtmişlerdir. Kûfe ekolü nahivcileri ise fucâiyye فُجَاعِيَّة'sının isim değil harf olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵³

Genel anlamıyla fucâiyye فُجَاعِيَّة'sı فَاجَأَ (ansızın oldu, aniden gerçekleşti) fiilinin manasını taşımaktadır. جِئْتُكَ فَيَدَا زَيْدٍ (Senin yanına geldim. Bir de baktım Zeyd orada!) cümlesinde olduğu gibi. Bu cümlede هـ harfi ve يَدَا edatı، فَاجَأْتِي زَيْدٌ (Senin yanına geldim. Beklenmedik anda Zeyd'le karşılaştım) anlamına gelmektedir.⁵⁴ Buna ek olarak daha önce zikredilen anlamlara dayanarak fucâiyye فُجَاعِيَّة'sının aşağıdaki manaları ifade ettiği de söylenebilir:⁵⁵

1. Zaman zarfı anlamı: خَرَجْتُ فَيَدَا زَيْدٍ (Dışarı çıktım, bir de baktım Zeyd) ifadesi bazı nahivcilere göre aslında; خَرَجْتُ فَالزَّمانَ حَضُورُ زَيْدٍ (Dışarı çıktım, o zaman Zeyd'in geldiği andı.) anlamındadır.

2. Mekan zarfı anlamı: خَرَجْتُ فَيَدَا زَيْدٍ (Dışarı çıktım, bir de baktım Zeyd) ifadesi bazı nahivcilere göre mekan zarfı anlamını taşımaktadır. Bu durumda verilen cümle; خَرَجْتُ فَيَحَضْرَتِي زَيْدٍ (Dışarı çıktım, bir de gördüm Zeyd önümde) şeklinde anlaşılır.

Yukarıda örnek olarak verilen cümlelerde fucâiyye فُجَاعِيَّة'sından önce bir هـ harfi bulunduğu dikkat edilmelidir. Bu harfle ilgili olarak dilciler arasında yine ihtilaf söz konusudur. el-Mâzinî (ö.249/863) gibi bazı âlimler buradaki هـ harfinin zorunlu zâid bir harf olduğunu söylemiştir. İbn Cinnî'nin de aralarında olduğu bir diğer kısım, söz konusu هـ harfinin atif harfi olduğunu savunmuştur. ez-Zeccâc (ö.311/923) gibi diğer dilciler ise söz konusu هـ harfinin, şart cümlesinin cevabının başında gelen اِف ile aynı konumda değerlendirileceğini söylemişlerdir.⁵⁶

Fucâiyye فُجَاعِيَّة'sı ile şart فُجَاعِيَّة'sını birbirinden ayıran özellikleri Murâdî (ö.749/1348) aşağıdaki şekilde açıklamaktadır.⁵⁷

1. Şart فُجَاعِيَّة'sından sonra fiil cümlesi, fucâiyye فُجَاعِيَّة'sından sonra ise sadece isim cümlesi gelir.

2. Başında اِف bulunsun ya da bulunmasın şart cümlesinden sonra şartın cevabı olan bir cevap cümlesinin gelmesi zorunludur. Fucâiyye فُجَاعِيَّة'sının ise cevap

⁵³ es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sîbeveyhi*, 1/76; 5/108; Ebû Hayyân Endelüsi, *İrtişâfü 'd-darab min Lisâni 'l-Arab*, 3/1412-1413; Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me 'âni*, 374-375.

⁵⁴ Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr Ezdî Sümâlî Müberred, *el-Müktedab*, thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme (Kâhire: el-Meclisü'l-A'la li's-Şuûni'l-İslamiyye, 1415), 3/178.

⁵⁵ es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sîbeveyhi*, 5/108; Ebû Hayyân Endelüsi, *İrtişâfü 'd-darab min Lisâni 'l-Arab*, 3/1412-1413; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân Ebû Hayyân Endelüsi, *et-Tezyil ve 't-tekmîl fi şerhi Kitâbi 't-teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem; er-Riyâd: Dâru Kunûzu İşbilyâ, 1418), 7/324-325.

⁵⁶ Ebû Hayyân Endelüsi, *İrtişâfü 'd-darab min Lisâni 'l-Arab*, 3/1413; Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me 'âni*, 73.

⁵⁷ Murâdî, *el-Cene 'd-dâni fi hürûfi 'l-me 'âni*, 373-374.

cümlesi yoktur.

3. Şart *İdâ*'sı gelecek zaman ifade eder, fucâiyye *İdâ*'sı ise şimdiki zaman anlamındadır.

4. Şart cümlesinde *İdâ* cümlelerin başında gelirken, fucâiyye *İdâ*'sı başta gelmez.

Fucâiyye *İdâ*'sından sonra gelen ismin merfu' olduğu konusunda dilciler arasında ihtilaf yoktur. Fakat *İdâ*'dan sonra gelen ikinci ismin irabına dair ekoller arasında ihtilaf söz konusudur. Basrîler *İdâ*'dan sonra gelen ikinci ismin de merfu' olması gerektiğini savunurken, Kûfler merfu' veya mansub gelmesine cevaz vermişlerdir. Kur'ân ve şiir metinlerindeki kullanımlara bakıldığında da fucâiyye *İdâ*'sından sonra mansub bir kullanımın olmadığı görülmektedir. Yukarıda teorik yapıları ve anlamları verilen kullanımlara dair örnekleri müstakil bir başlık altında incelemek konunun anlaşılması bakımından faydalı olacaktır. Bir sonraki başlıkta zikredilen örnek sadedindeki şahitlere bakıldığında fucâiyye *İdâ*'sından sonra gelen ismin raf konumunda geldiği görülmektedir.

4.3. *İdâ* *الفجائية* Kullanımının Örnekleri

Fucâiyye *İdâ*'sı ile ilgili birinci sırada verilebilecek örnekler Kur'ân ayetleridir. Konuya dair ilk örnekler aşağıdaki ayetlerdir:

(فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ)

"... Bir de ne görsünler, o (eli) bembeyaz olmuş..."⁵⁸

(فَإِذَا هِيَ تُعْبَانُ مُبِينٌ)

"... Bir de gördüler o, apaçık bir yılan oluverdi..."⁵⁹

(فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى)

"... Bir de ne görsün, o (değnek) koşan bir yılanla dönüştü..."⁶⁰

Verilen ayetler incelendiğinde, ifadelerde yer alan fucâiyye *İdâ*'sından sonraki cümle yapısının genellikle mübteda haber şeklinde geldiği görülmektedir. Bahsi geçen ayetler ve benzeri diğer ayetler, dil ve gramer kitaplarında da mübteda ve haber başlığında örnek olarak zikredilmektedir.⁶¹ Yukarıdaki ayetlerin hepsinde *İdâ*'dan sonra gelen isimlerden birincisi yani mübteda, ikinci kelime ise haber olarak gelmiştir.⁶² Buna göre fucâiyye *İdâ*'sından sonraki ikinci ismin irabı ayetlerde raf mahallindedir ve ayetler, konuya dair Sîbeveyhi'nin görüşünü teyit etmektedir. Her ne kadar el-Kisâf *İdâ*'dan sonra gelen ikinci ismin raf mahallinde gelmesini inkar etmese bile, ister Kur'ân'da isterse de şiirlerde el-Kisâf'in görüşünü destekleyecek mahiyette örnekler bulunmamaktadır. Bu sebeple de Kûfe ekolü mensuplarının söz konusu ismin mansubluğu konusunda kıyasa başvurdukları görülmüştür.

⁵⁸ eş-Şuarâ 26/33.

⁵⁹ el-A'râf 7/107.

⁶⁰ Tâhâ 20/20.

⁶¹ Ebû Hayyân Endelüsi, *İrtişâfî 'd-darab min Lisâni'l-Arab*, 3/1088.

⁶² Muhyiddin Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh* (Humus: Dâru'l-İrşâd, 1412), 6/175.

Fucâiyye İdâ'sı cümlede bazen şartın cevabı olarak gelebilir. Aşağıdaki ayet bu tür kullanımın örneğidir:⁶³

(وَإِذَا أَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَاءٍ مَسْتَنْهَمٌ إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا)

"İnsanlara dokunan bir zarardan sonra bir rahmet tattırdığımızda bir de bakarsın ki onlar, bize ait işaretler üzerinde hileye sapmışlardır..."⁶⁴

Ayet-i Kerîmedeki birinci İdâ şart anlamındadır. İkinci İdâ ise fucâiyye olmakla beraber şartın cevabı olarak gelmiştir. Fucâiyye İdâ'sından sonra isim cümlesi gelmesi gerektiği daha önce zikredilmişti. Yukarıdaki ayette de İdâ'dan sonra mukad-dem haber ve muahhar mübtada gelmiştir.⁶⁵ Bu bağlamda söz konusu ayet fucâiyye İdâ'sından sonraki her iki ismin de merfu' gelmesi gerektiğini teyit etmektedir.

Hadisi şeriflerde de fucâiyye İdâ'sına rastlanmaktadır. Buharî (ö.256/870)'den rivayet edilen aşağıdaki hadis bu durumun örneğidir. Söz konusu hadiste Rasulullah (s.a.s) şöyle demiştir:⁶⁶

بَيْنَمَا أَنَا أَمْشِي، إِذْ سَمِعْتُ صَوْتًا مِنَ السَّمَاءِ، فَرَفَعْتُ رَأْسِي، فَإِذَا الْمَلَكُ الَّذِي جَاءَنِي بِجِرَاءٍ، جَالِسٌ عَلَى كُرْسِيِّ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، فَجِئْتُ مِنْهُ رُغْبًا، فَرَجَعْتُ فَقُلْتُ: زَمَلُونِي زَمَلُونِي فَذَرُونِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى...

"Ben yolda yürüyordum. Aniden semadan bir ses duydum. Başımı kaldırdım, bir de gördüm ki, Hirâ'da bana vahiy getiren melek gökle yer arasında bir kürsünün üzerinde oturuyor. Ondan (melekten) dehşetli bir şekilde korktum. Eve geri döndüm ve "üzerimi örtün, beni örtün" dedim. Onlar da benim üzerimi örttüler. Bundan sonra Allah (c.c) şöyle nazil etti..."

Yukarıdaki hadiste iki fucâiyye edatı vardır. İlki İdâ şeklinde İdâ edatının cevabı olarak gelmiştir. Konumuzla ilgili olan kısım ise İdâ olarak gelen ikinci kısımdır. Rasulullah (s.a.s) kendisine vahyin nazil oluşunu anlatırken *Bir de baktım ki melek oturuyor* diyerek fucâiyye İdâ'sından sonra mübtada ve haber olmak üzere iki merfû isim kullanmıştır.

Fucâiyye İdâ'sının kullanımına dair Arap şiirden verilebilecek bir örnek, Câhi-lye şairlerinden Tarafe b. el-'Abd (ö. 564 [?])'ın amcası el-Mürakkîş el-Asğar (ö. ?)'ın aşağıdaki beyitleridir:⁶⁷ (Tavîl)

⁶³ Yûnus 10/21.

⁶⁴ "Yûnus Suresi 39. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı" (Erişim 23 Haziran 2023).

⁶⁵ Derviş, *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh*, 4/224.

⁶⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Mustafa Dîb el-Begâ (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr; Dımaşk: Dâru'l-Yemâme, 1414), 4/1875; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380), 8/678-679.

⁶⁷ Ebü'l-Abbas Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ Mufaddal Dabbî, *el-Mufaddaliyyât*, thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 242; Muhammed b. Ebi'l-Hattâb Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretu eş'âri'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, thk. Alî Muhammed Bicâvî (Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, ts.), 437-438; Ebü'l-Abbas Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ Mufaddal Dabbî, *Divânü'l-mufaddaliyyât*, thk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, ed. Charles James Lyall (Beyrût: Matba'atü'l-Êbâi'l-Yesû'iyîn, 1338), 494; Muhammed b. el-Mübârek Ebû Galib b. Meymûn, *Münteha't-taleb min eş'âri'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl Turayfî (Beyrût: Dâru Sâdir, 1420), 4/69; Abdullah Tayyib el-Meczûb, *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-'Arab* (Küveyt: Dâru'l-Êsârü'l-

أَمِنْ بِنْتِ عَجَلَانَ الْخِيَالِ الْمُطَرِّحِ 1
أَلَمْ وَرَحْلِي سَاقِطٌ مُنْزَحْرَحِ

فَلَمَّا انْتَبَهْتُ بِالْخِيَالِ وَرَاعِي 2
إِذَا هُوَ رَحْلِي وَالْبِلَادُ تَوَضَّحُ

1. Ben yükümü uzak bir yere bırakmışken (uzak bir yerde konklarken) Binti Aclân (Hind binti Aclân)'ın uzak hayalinden daha acı verici bir şey var mı?

2. Gördüğüm hayalden (rüyadan) uyandığım da şaşırarak korktum. (Güneşin ışığıyla) şehirler aydınlanıp görünmeye başlarken bir de gördüm ki, orada sadece benim yüküm var.

Yukarıdaki beyitlerde şair sevgilisinden uzakta kalışına üzülmüş ve hayal gördüğünü söylemiştir. Şair, 2. beyitte *هُوَ رَحْلِي* ifadesini kullanarak fucâiyye *إِذَا*'sından sonra mübteda ve haber getirmiştir. Dolayısıyla fucâiyye *إِذَا*'sından sonra ki her iki isim de irab olarak raf mahallindedir.

Âlimler fucâiyye *إِذَا*'sının genellikle *إِنِّ* edatının cevabı olarak geldiği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Nitekim İbn 'Abdal (ö. 100/718 [?]) bir şiirinde şöyle demektedir :⁶⁸ (Kâmil)

بَيْنَاهُمْ بِالظُّهْرِ قَدْ جَلَسُوا 1
يَوْمًا بِحَيْثُ تُنَزَّغُ الدُّبُحُ

فَإِذَا ابْنُ هِنْدٍ فِي مَوَاكِبِهِ 2
تَهْدِي بِهِ خَطَاةَ سُرْحِ

1. "Onlar bir gün zubah adında tatlı bitkinin sökülüp çıkartıldığı Zahr'da oturuyorlardı."

2. "Birden gördüler ki, Hind'in oğlu kervanıyla gelmekte. Önünde de ince ayaklı çevik develer ona yol göstermektedir."

İkinci beyitteki *إِذَا* hem fucâiyye hem de *إِنِّ* edatının cevabı olarak gelmiştir. Devamında gelen *فِي مَوَاكِبِهِ* ifadesi mübteda ve haberden oluşan isim cümlesi yapısıdır ve burada nasb mahallinde bir öge bulunmamaktadır.

Konuya dair diğer bir kullanım, fucâiyye *إِذَا*'sından sonra *إِنَّ* harfinin meksûr veya meftûh olarak gelmesidir. Sibeveyhi'nin rivayet ettiği şu beyit bu durumun örneğidir:⁶⁹(Tavîl)

وَكُنْتُ أَرَى زَيْدًا كَمَا قِيلَ سَيِّدًا
إِذَا إِنَّهُ عَبْدُ الْقَعَا وَاللَّهَازِمِ

"Zeyd'i denildiği gibi efendi bilirdim, Bir de gördüm ki, o çok adi ve aşağılık bir

→

İslâmiyye: Küveyt: Vizâretü'l-İ'lâmi's-Sıfât, 1409), 3/331.

⁶⁸ Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd Abdülkâdir Bağdâdî, *Hizânetü'l-edebe ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1416), 7/59.

⁶⁹ Bu beyit Sibeveyhi tarafından rivayet edilmiştir. Beytin kime ait olduğu bilinmemektedir. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, ts.), 2/401.

adam!"

Nahivciler *إِن*'den sonra gelen *أَنَّ* harfinin hemzesinin meftuh olarak *أَنَّ* veya meksur olarak *أَنَّ* olabileceğine cevaz vermişlerdir. Yukarıdaki şiirde *سِيبِ*yi *إِنَّ* harfinin hemzesinin meksur olarak rivayet edildiğini söylemektedir. Çünkü şair bu manayı ifade etmek istemiştir.⁷⁰ *أَنَّ* meksur okunduğunda *أَنَّ*'den sonra gelen *أَنَّ* za-miri, fucâiyye *إِن*'sından sonra gelen cümlenin mübtedası, *عَبْدُ الْفَقَا وَاللِّهَازِمِ* ise cümle-nin haberi olarak kabul edilir. *أَنَّ* olarak hemze meftuh okunduğunda *أَنَّ*'den sonrası mastar olarak mübteda, fucâiyye *إِن*'sı ise haber olarak değerlendirilir. Zikir edilmiş olan görüş *إِن*'yi zarf olarak kabul edenlere aittir. Fucâiyye *إِن*'sını harf olarak kabul edenler ise burada haberin mahzûf olduğunu savunmuşlardır.⁷¹

Yukarıda verilen örnekler incelendiğinde fucâiyye *إِن*'sından sonra gelen cümle yapısının durumu oldukça dikkat çekicidir. Başta Kur'ân ayetleri olmak üzere hadislerde ve şahit değeri taşıyan şiirlerde fucâiyye *إِن*'sından sonra isim cümlesi yapısı bulunduğu ve *إِن*'dan sonraki her iki ismin de mübteda ve haber olarak mer-fu' konumunda geldiği görülmektedir. Şahit olarak zikredilen örneklerdeki kullanımların hepsi *سِيبِ*'nin görüşü olan Basrîlerin doğru olarak kabul ettikleri kullanımı destekler mahiyettedir. Bir sonraki başlıkta ele alınacağı üzere el-Kisâfî'nin görüşü olan ve Kûflerin savunduğu *إِن*'dan sonraki ikinci ismin mansub okunabile-ceğini görüşünü destekleyen bir şahit bulunmamaktadır. Konuya dair dilciler ara-sındaki meşhur tartışmalardan biri Basra ekolüne mensup *سِيبِ*yi ile Kûfe eko-lünden el-Kisâfî arasında gerçekleşmiş münazaradır. Kaynaklarda *Zünbûriyye Meselesi* adıyla meşhur olan bu tartışma, konunun daha iyi anlaşılması için müstakil bir başlık altında ele alınacaktır.

4.4. Zünbûriyye Meselesi

Kûfe ve Basra ekolü arasında *سِيبِ*yi ve el-Kisâfî'den önce münazaraların yapıldığına ve zıt görüşlerin seslendirildiğine nahiv tarihinde nadiren rastlanmak-tadır. *سِيبِ*yi ve el-Kisâfî'den sonra ise yaygınlaşan ihtilaflardan biri "zünbûriy-ye" meselesidir. Söz konusu tartışmayı hem nahiv hem de tarih kitaplarında gör-mek mümkündür.⁷² "Zünbûriyye/eşek arısı meselesi" ismiyle meşhur olan bu tar-tışma, özet olarak şu şekildedir:

Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş (ö. 215/830 [?])'den rivayet edildiğine göre *سِيبِ*yi bir gün Irak'a gelmiş ve orada Abbâsî veziri olan Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî (ö.197/803)'yle görüşmüştür. el-Bermekî ona geliş sebebini sorunca

⁷⁰ *سِيبِ*yi, *el-Kitâb*, 3/144.

⁷¹ es-Sîrâfî, *Şerhü kitâbi Sîbeveyhi*, 3/370; Murâdî, *el-Cene'd-dâni fi hürûfi'l-me'ânî*, 411; Abdülkâdir Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübbâbi lisâni'l-Arab*, 10/265-266.

⁷² Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Mügnî'l-lebib an kütübi'l-e'ârib*, thk. Mâzin Mübârek - Muhammed Ali Hamdullâh (Dimâşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/93-94; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2125; Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bagdâdî, *Târihü Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1422), 13/590-591.

Sîbeveyhi, el-Kisâî ile münazara yapmak istediğini söylemiştir. Bunun üzerine el-Bermekî; *“Bunu yapma, çünkü o, bu şehrin şeyhi ve kârîsi, halifenin de hocasıdır. Şehirdeki herkes de onun yanındadır.”* şeklinde cevap vermiştir. Sîbeveyhi ise münazara yapmakta ısrar edince el-Bermekî meseleyi halife Hârûn er-Reşîd’e bildirmiş, halife de onlar için bir gün belirlenmesini emretmiştir. Belirlenen gün geldiğinde Sîbeveyhi tek başına sabah erkenden Hârûn er-Reşîd’in evine gitmiş, oraya vardığında el-Ferrâ, Hişâm (ö. 209/824), el-Ahmer (ö. 194/810 [?]) ve Muhammed b. Sa’dân (ö. 231/846) gibi Kûfe ekolü mensuplarının çoktan geldiğini görmüştür. el-Ahmer, Sîbeveyhi’ye yüz mesele hakkında soru sormuş, Sîbeveyhi tüm soruları cevaplama da onlardan sadece; *“Ey Basralı, yanıldın!”* cevabını duymuştur. Bunun üzerine öfkelenen Sîbeveyhi, *“Bu sadece edepsizliktir!”* diyerek karşılaştığı olumsuz duruma tepki göstermiştir. Çok geçmeden el-Kisâî, yanında badiyeden Araplarla oraya gelmiş, tartışma meclisine katıldıktan sonra Sîbeveyhi’ye: *“Ey Basralı! خَرَجْتُ فَاذًا زَيْدُ الْقَائِمِ فَادESİNİN İRABı NASILDIR?”* diye sormuştur. Sîbeveyhi, خَرَجْتُ فَاذًا زَيْدُ الْقَائِمِ şeklinde kelimesinin merfu’ olarak irablandırılacağını söylemiştir. el-Kisâî, خَرَجْتُ فَاذًا زَيْدُ الْقَائِمِ şeklinde mansub olarak söylemek caiz olur mu?” diye sorunca, Sîbeveyhi, *“Hayır”* cevabını vermiştir. Bunun ardından el-Kisâî şu soruyu yöneltmiştir: *“Peki قَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ أَنَّ الْعَقْرَبَ أَشَدُّ لَسَعَةً مِنَ الرَّثْبُورِ فَاذًا هُوَ هِيَ (Ben zannetmiştim ki, akrebin sokması eşek arısınınkinden daha acıdır. Bir de öğrendim ki her ikisi aynıymış.) sözünde قَدْ كُنْتُ أَنْظُرُ أَنَّ الْعَقْرَبَ أَشَدُّ لَسَعَةً مِنَ الرَّثْبُورِ فَاذًا هُوَ هِيَ şeklinde mi dersin, yoksa هُوَ إِيَّاهَا şeklinde mi dersin? İkisinden hangisini tercih edersin?”* Meşhur bir mesel olan bu ifadeye dair el-Kisâî’nin sorusuna Sîbeveyhi, فَاذًا هُوَ şeklinde merfu’ olması gerektiğini, mansub olarak söylenmesinin caiz olmadığını belirtmiştir. Bunun üzerine el-Kisâî Sîbeveyhi’ye yanıldığını söylemiş, orada bulunan diğer âlimler de el-Kisâî’yi desteklemiştir. el-Kisâî Arapların söz konusu ifadeyi hem merfu’ hem de mansub olarak söylediğini iddia etmiş, Sîbeveyhi ise bu görüşü kabul etmemiş ve kendi görüşünü tekrarlamıştır. Bu sırada el-Bermekî: *“Siz kendi şehirlerinizin ileri gelenleri olduğunuz halde ihtilaf ettiniz. Burada problemli bir mesele vardır. Öyleyse kimin haklı olduğuna nasıl karar vereceğiz?”* deyince el-Kisâî: *“İşte Araplar kapında. Onlar hem dört bir taraftan gelmiş, hem fasîh konuşuyor, hem de her iki şehir onların görüşlerini kabul ediyor. Ayrıca Kûfe ve Basra onlardan ilim almıştır. Huzura çıkarılınsınlar ve onlara sorun!”* karşılığını vermiştir. el-Bermekî, el-Kisâî’nin yanında gelen bedevileri oraya çağırarak, onlara hangi görüşün doğru olduğu sorulunca onlar da el-Kisâî’nin görüşünü desteklemiştir. Bunun üzerine el-Bermekî Sîbeveyhi’ye dönerek; *“Be hey adam, bunları duyabiliyorsun, değil mi?”* demiştir. Tartışma sonlandıktan sonra el-Kisâî’nin *“Allah veziri korusun! O (Sîbeveyhi) kendi şehirden buraya bir menfaat elde etmek umuduyla gelmişti. Onu hayal kırıklığına uğratmayalım!”* şeklindeki yönlendirmesiyle el-Bermekî, tartışmada yenik duruma düşen Sîbeveyhi’nin gönlünü almak için kendisine on bin di-

nar vermiş, Sîbeveyhi bu duruma çok üzülmüş ve oradan ayrılarak doğduğu Fars bölgesine geri dönmüştür.⁷³ Bir daha Basra'ya hiç dönmeyen Sîbeveyhi çok geçmeden duyduğu üzüntü sebebiyle devasız bir hastalığa yakalanmış ve genç yaşta 180/796 yılında vefat etmiştir.⁷⁴

Arap edebiyatı tarihine dair yapılan çalışmalar arasında zünbüriyye meselesi önemli bir yere sahiptir. Edebiyat tarihiyle uğraşan araştırmacılar konu hakkında açıklamalar yapmıştır. Ülkemizde de Nevin Karabela, Fatih Ulugöl ve İsa Hızıroğlu tarafından yapılan çalışmalar dikkat çekicidir.

Nevin Karabela araştırmasında el-Kisâî'nin dil ve gramer malzemeleri toplamaları açısından Arap dili ve Kûfe ekolü nahivciliğindeki değerinden bahsetmekle birlikte, tartışmada Sîbeveyhi'ye karşı bir haksızlığın söz konusu olduğunu belirtmektedir. Çalışmada el-Kisâî'nin şaz görüşleri almaktaki amacının sadece topladığı malzemelerin hepsini kurallaştırmaya tabi tutması olduğundan bahsedilmekte, el-Kisâî'nin bu bağlamda şaz görüşleri de tespit ederek Kûfe ekolüne katkı sağladığı söylenmekle beraber, el-Kisâî'nin savunduğu ve Kûflilerin benimsediği görüşün şaz olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁵ Yazar, münazarada Sîbeveyhi'nin mağlup oluşunu Hârûn er-Reşîd'in ve saray çevresinin el-Kisâî'ye verdikleri değerle ilintilendirmektedir. Ayrıca taraflı tutumun en önemli sebebinin Basra'nın Emevî, Kûfe'nin ise Abbâsî taraftarı olmasıyla açıklamaktadır.⁷⁶

Konuya dair çalışmalar yapan bir diğer araştırmacı Fatih Ulugöl çalışmasında Basra ve Kûfe arasındaki temel ihtilafların sebeplerini açıklamakta, bu sebepleri iki şehir arasındaki metot farklılıkları, söz konusu şehirlerin coğrafi konumu gibi faktörlere dayandırmaktadır.⁷⁷ Ulugöl de Abbâsîlerin Kûfeli dilcilere karşı teveccüh gösterdiğini, Kûfe ekolüne mensup dilcilerin de bu teveccühü kaybetmemek amacıyla bazı münazaralar yaptıklarını, bu sayede dil ve edebiyat konularında yöneticiler nezdinde sahip oldukları prestiji muhafaza amacı güttüklerini belirtmektedir.⁷⁸ Yazar, meseleyi farklı bakış açılarıyla değerlendirmiş ve bahsi geçen diğer iki araştırmacıdan farklı olarak Sîbeveyhi'ye karşı bir psikolojik baskının olduğunu be-

⁷³ Ebü'l-Kâsım Abdürrahmân b. İshâk en-Nihâvendî Zeccâcî, *Mecâlisü'l-ülemâ'* (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1420), 9-10; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihü Bağdâd*, 13/590-591; el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-ihlâf beyne'n-naħviyyîne'l-Baħriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, 562-563; Ebü'l-Bekâ Mühîbüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Abdullâh Ükberî, *el-Lübâb fi ileli'l-binâ' ve'l-i'râb*, thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir; Dimaşk: Darü'l-Fikr, 1422), 1/497-498; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/2125; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-rivâat 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/358-359; İbn Hişâm, *Mügni'l-lebib an kütübi'l-e'ârib*, 93-94; Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûfî, *Büğyetü'l-vü'ât fi tabagâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Matba'ati İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1384), 2/230.

⁷⁴ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-rivâat 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/353; Özalıkçı, "Sîbeveyhi".

⁷⁵ Nevin Karabela, "Zünbüriyye Tartışması ve Arka Planı", *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001), 263-264.

⁷⁶ Karabela, "Zünbüriyye Tartışması ve Arka Planı", 262-263.

⁷⁷ Fatih Ulugöl, "Zünbüriyye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar", *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Ahlakı II*, ed. Teceli Karasu - Mahsum AYTEPE, 29-100 (İstanbul: Ensar Neşriyat TİC. A.Ş., 1442), 600-602.

⁷⁸ Ulugöl, "Zünbüriyye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar", 603.

lirtmiştir. Özellikle yapılan münazarada Sîbeveyhi'nin taraftarlarının olmamasının üzerinde baskı oluşturduğuna ve bu durumun Sîbeveyhi'nin mağlup duruma düşmesindeki etkenlerden biri olduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁹ Araştırmacı tartışmanın galibiyet-mağlubiyet yönüyle incelenmesini doğru bulmamakta ve bunun yerine iki ekolün metodunun değerlendirilmesinin daha doğru olduğunu savunmaktadır.⁸⁰ Araştırmacının bu görüşü, her ne kadar konuya bilimsel açıdan yaklaşmış olsa da, kanaatimizce meseleye dair doğru bir yaklaşım sağlamamaktadır. Zira mesele iki ekolün metodunun ortaya çıkarılması yönünden ilmi önem taşıyacağı gibi, Arap dili fesahatının korunması ve edebi metinlerin doğru anlaşılması bakımından da aynı öneme sahiptir. Bu bağlamda Kûfîlerin metod bakımından farklılık arz etmeleri onların Arap dilinin fesahatını ve nahiv açısından ekseriyet tarafından kabul görmüş doğru yapıların hilafına şaz görüşlerin de aynı şekilde doğru ve değerli sayılabileceğine dair yaklaşımlarını kanaatimizce haklı göstermez. Zira bir dilin gramerinde asıl olan en doğru ve en net kuralları belirlemek, dilin gramerini bu kurallar üzerine tespit etmektir.

Konuya dair bahsi geçen bir diğer makalenin yazarı İsa Hızıroğlu'dur. Bu çalışmaya dair ilk dikkati çeken husus, diğer yazarlardan farklı olarak araştırmacının makalesinin başlığında Zenbûriyye ifadesini kullanmakta ve genel kullanımın fet-hayla olması sebebiyle söz konusu kullanımı tercih ettiğini belirtmesidir.⁸¹ Yazar, tartışmayı Kûfe ekolünün yönteminin belirginleşmesi, münazarada bedevilerin hakemliğine başvurulması bakımından önemli saymaktadır.⁸² Araştırmacı, İbn Halikân'dan Hârûn er-Reşîd'in oğlu Emin'in bedevilere el-Kisâî'yi desteklemesi için para verdiğine dair rivayeti aktarmış ve böyle bir rivayetin sahîh olarak değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir.⁸³ Söz konusu rivayet bir sonraki başlıkta ele alınacaktır. Ayrıca Hızıroğlu, taraflar arasında siyasi bir tutumun veya şahsi bir taraflılığın olduğunu kabul etmemektedir. Delil olarak ise Basralı Ebû Muhammed el-Yezîdî (ö. 202/818)'in el-Kisâî ile münazaraya çıktığını ve galip geldiğini söylemektedir.⁸⁴ Fakat söz konusu açıklamada mukayese edilen taraflar olan Sîbeveyhi ve Ebû Muhammed el-Yezîdî eşit değildir. Çünkü her ne kadar bahsi geçen bu münazara siyaset erbabının huzurunda gerçekleşmiş olsa da, el-Kisâî ve Memûn'un hocası ve aynı zamanda Basra ekolüne mensup Ebû Muhammed el-Yezîdî'nin her ikisi de saray erbabındandır. Sîbeveyhi ise *بَصْرِيّ* (*Ey Basralı!*) hitabına muhatap olan ve Abbasî Devleti ricaline uzak olan bir alimdir. Dolayısıyla Sîbeveyhi ve Ebû Mu-

⁷⁹ Ulugöl, "Zünbûriyye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar", 612-613.

⁸⁰ Ulugöl, "Zünbûriyye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar", 614-615.

⁸¹ İsa Hızıroğlu, "Arap Dîli ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 329.

⁸² Hızıroğlu, "Arap Dîli ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması", 328-329.

⁸³ Hızıroğlu, "Arap Dîli ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması", 336-337.

⁸⁴ Hızıroğlu, "Arap Dîli ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması", 337-338.

hammed el-Yezîdî'nin karşılaştırılmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz. Hızıroğlu, Kûfilerin çokça semâ yöntemine başvurduklarını, sahih ya da şaz olmasına bakmaksızın her kullanımı aldıklarını, böylece el-Kisâî'nin söz konusu kullanımı Araplardan duymuş olacağı ihtimalini söylemiş, bu durumun metot olarak kabul edilmesiyle el-Kisâî'nin kendi mezhebince haklı olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Her ne kadar el-Kisâî kendi ekolünce haklı olsa bile söz konusu durum, âlimin şaz ifade kullandığı gerçeğini değiştirmemektedir.⁸⁶ Ayrıca nahivciler şaz semâ kullanımının olması durumunda, semâ tarikiyle gelen görüşün terk edilerek kıyasa başvurulması gerektiğini belirtmişlerdir.⁸⁷

Yukarıda zikredilen üç çalışmada kimi benzer açıklamalar bulunsa da çalışmaların sonuçları kısmen farklıdır. Bahsi geçen çalışmalarda konuyla ilgili en net yaklaşımı sunan Nevin Karabela'dır. Araştırmacı zünbûriyye meselesinde siyasetin etkin olduğunu ve yapılan ilmî münazarada Abbasîlerin siyasi gücünün tartışmanın sonucuna müdahil olduğunu ince bir üslupla belirtmektedir.⁸⁸ Buna rağmen aradaki ihtilafın iki ekol arasındaki metot farklılığından kaynaklandığını belirtmekte ve konunun bu minvalde değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁸⁹ Benzeri şekilde Fatih Ulugöl de çalışmasında Sîbeveyhi'nin haklı olduğunu, ancak iki ekol arasındaki metot farklılığının münazaranın sonucunda etkili olduğunu söylemekte, bu bağlamda net bir şekilde Sîbeveyhi ile el-Kisâî barasında belirgin bir tercih yapmamaktadır.⁹⁰ İsa Hızıroğlu'nun çalışmasında ise el-Kisâî'nin savunduğu görüşün delilleri ayrıntısıyla zikredilmekte, her ne kadar bu görüşlerin şaz bir kullanımı temellendirebilmek için yapılan açıklamalar olduğunu belirtse de, çalışmasının genelinde yapılan münazaranın sonunda el-Kisâî'nin galip oluşunu temellendirebilme saiki görülmektedir.

Her üç çalışmada da dikkat değer bir husus olarak araştırmacılar yapılan münazaranın sonucunda Sîbeveyhi'nin yaşadıkları üzerinde durmamaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi el-Kisâî ile yaptığı münazarada mağlup duruma düşen Sîbeveyhi, tartışmanın hemen akabinde Kûfe'den ayrılmış, yaşadığı şehir olan Basra'ya değil de doğduğu topraklara geri dönmüş yaşadığı şehri terk etmiştir. Bunun ardından da yaşadıklarına duyduğu üzüntü sebebiyle bir yıl gibi kısa sürede hastalanıp 40'lı yaşlarında erken sayılabilecek bir yaşta vefat etmiştir.⁹¹ Bu gelişmeler dikkate alındığında, her ne kadar tartışmada iki ekol arasındaki metot farklılığı

⁸⁵ Hızıroğlu, "Arap Dîli ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması", 328; 339-340.

⁸⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 1/1744; es-Süyûtî, *Büğyetü'l-vü'ât fi tabagâti'l-lügaviyyîn ve'n-nühât*, 2/164.

⁸⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/100; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 58.

⁸⁸ Karabela, "Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı", 262-263.

⁸⁹ Karabela, "Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı", 264.

⁹⁰ Ulugöl, "Zunbûriyye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar", 614-615.

⁹¹ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rivât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/353.

önemli olsa da, münazaranın neticesinin Sîbeveyhi tarafından kabul edilemez bir durum ve sonuç olduğu açıktır. Zira haklı durumdayken haksız sayılmış ve kendisini aşağılanmış hissetmiştir. Hem münazaradan önce hem de münazaradan sonra Sîbeveyhi'ye karşı gösterilen olumsuz tavrın sorumlusunun el-Kisâî olduğunu söylemek çok da isabetli değildir. Zira el-Kisâî hem kıraat ilimlerinde hem de Arap dilinde son derece yetkin ve güzel ahlak sahibi bir alimdir. Ancak yapılan tartışmanın akabinde Sîbeveyhi'nin içine düştüğü durum, yaşadığı olumsuzluklar ve ardından vefat etmesi, tartışmanın ilmi yönünden öte Sîbeveyhi'ye karşı siyasi bir tutumun olduğunu ve bunun ilme yansımalarını da göstermektedir.

Kaynaklarda *Zünbûriyye Meselesi* adıyla bilinen yukarıda aktarılan tartışmada Sîbeveyhi'nin ve el-Kisâî'nin konuya dair görüşleri müstakil bir başlıkta değerlendirilecektir.

4.5. Sîbeveyhi ve el-Kisâî'nin Konuya Dair Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Sîbeveyhi ve el-Kisâî'nin eserlerinde zünbûriyye meselesi ele alınmamıştır. Konu ile ilgili rivayetler Sîbeveyhi ve el-Kisâî'den sonra gelen nahivcilerin eserlerinde, tabakât ve tarih kitaplarında nakledilmiştir. Çünkü daha önce zikredildiği gibi Sîbeveyhi oradan ayrıldıktan kısa bir süre sonra vefat etmiştir. el-Kisâî'nin kaleme almış olduğu eserlerin bir kısmı ise günümüze ulaşmamıştır. Zünbûriyye meselesine dair âlimlerin görüşleri ise çoğunlukla Sîbeveyhi'nin haklı olduğu yönündedir.

Kûfe dil âlimlerinden olan Alî b. Süleyman el-Ahfeş el-Asğar (ö. 316/928 [?]) konu ile ilgili şunları söylemektedir: “*Sîbeveyhi'nin öğrencileri de bu meselede Sîbeveyhi'nin haklı olduğunu ihtilafsız kabul etmiştir. Çünkü söz konusu ihtilafta doğru olan görüş Sîbeveyhi'nin dediği gibi: “فَأَيُّا هُوَ هِيَ” yani “Eşek arısının ısırması da akrebinki gibidir.” olacaktır. Cümlede bu konum ismin raf' edileceği bir yerdir, nasb yeri değildir. “ زَيْدٌ قَاتِمٌ وَ قَاتِمًا فَأَيُّا زَيْدٌ قَاتِمٌ وَ قَاتِمًا” kelimesinin nasb olarak söylenmesi caizdir. O zaman niye هُوَ أَيُّاها فadesindeki أَيُّاها kelimesini nasb olarak caiz bulmuyorsun?” şeklinde bir fikir söylenecek olursa; şöyle cevap verilir: “Çünkü أَيُّاها kelimesi mansub, هِيَ ise merfû' için kullanılır. قَاتِمًا kelimesini hal olmasından dolayı mansub yaparız ve o burada nekiradır. أَيُّاها ise kendisinden sonraki ile beraber ma'rifedir ve hal marife olarak gelmez.”⁹² Alî b. Süleyman el-Ahfeş el-Asğar'ın yukarıdaki ifadeleri son derece önemlidir. Özellikle kendisi de Kûfe ekolünden olmasına rağmen, söz konusu tartışmada Basrîlerden Sîbeveyhi'yi haklı görmekte ve bu haklılığı da nahiv deliliyle desteklemektedir.*

Konuya dair Sîbeveyhi'nin haklı olduğunu gösteren bir diğer argüman da tartışma esnasında yaşanan bir durumdur. Kaynaklarda Sîbeveyhi'nin, el-Kisâî'nin

⁹² Zübeydî, *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin*, 68-69; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, 5/2125-2126; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-rüvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, 2/359.

yanında gelen bedevilerin şahitliğiyle mağlup olunca: “Araplara bu kelimeyi *nasb olarak söylemelerini emredin!*” dediği rivayet edilmektedir. Çünkü fasih konuşan bir Arap’ın alışık olmadığı hatalı bir cümleyi söylerken zorlanacağı ve söylediği ifadeyi garipseyeceği kaçınılmazdır. Sîbeveyhi *هَوَ إِيَاهَا* şeklindeki hatalı kullanımda Arapların bu ifadeyi yadsıyacaklarını ve söylerken kolaylıkla söyleyemeyeceklerini düşünmüş, bu yüzden söz konusu talepte bulunmuştur. Ebu’l-İrfân es-Sabbân (ö. 1206/1792), Sîbeveyhi’nin bu sözünden kastının aslında orada bulunmayan, el-Kisâf ile aralarında yaşanan tartışmayı bilmeyen kişilere sorulmasının istediğini belirtmiştir. Çünkü fasih konuşan biri her hangi bir kelimenin irabını değiştirerek okumaktan aciz değildir. Zira dili bozulmamış olan Araplar Arapça dışında başka dilleri öğrenip konuşuyorlardı. Münazarada bulunmayan Araplara sorulduğunda onların hepsi söz konusu ifadeyi sahih irabla telaffuz edeceklerdir.⁹³ Sîbeveyhi’nin bahsi geçen isteğine olumlu karşılık verildiğine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu noktada, el-Kisâf başta olmak üzere mecliste bulunan Kûfîlerin tartışmanın sonucunu aceleyle getirdikleri ve gereken ölçüde Sîbeveyhi’nin kendisini savunmasına imkan tanımadıkları söylenebilir.

Kûfe dil ekolü öncülerinden Ebu’l-Abbas Sa’leb (ö. 291/904) konu ile ilgili şöyle demiştir: “*هَوَ*” *imâd*⁹⁴ olarak gelmiştir. Çünkü burada *هَوَ إِيَاهَا* fucâiyedir. Anlamı da “*هَوَ جِنْتُهُ*” veya “*رَأَيْتُهُ*” demektir. Bu fiiller iki meful bihi *nasb eder*. Aynı zamanda kendisiyle beraber haber de gelir. Bu sebeple de Araplar *nasb olarak* “*هَوَ إِيَاهَا*” şeklinde söylemişlerdir.⁹⁵ İbnu’l-Enbârî Sa’leb’in görüşünün hem Basrîler hem de Kûfîlerce batıl olduğunu söylemiştir. Çünkü *imâd* cümleden kaldırıldığı zaman anlam bozulmaz. “*هَوَ*” *hazf* edildiği zaman ise cümlenin anlamı bozulacak ve herhangi bir anlam ifade etmeyecektir.⁹⁶

İbnu’ş-Şecerî (ö. 542/1148) fucâiye *هَوَ*’sının mekan zarfı olan, *هَوَ* veya *هَوَ* anlamında kullanılan *هَوَ* olduğunu söylemiştir. Ayrıca söz konusu edat ve sonrasında gelecek merfu bir isimle cümlenin sınırlandırılmasının caiz olduğunu belirtmiş, bu merfu’ ismin mübteda, *هَوَ*’nın ise haber olarak irablandırılacağı görüşünü ileri sürmüştür. Zira mübteda ve haber daima merfu’dur. *هَوَ*’dan sonra mübteda ve haber her ikisi gelecek olursa, haber olarak gelen nekra ismin raf’ ve *nasb* olarak okunması caizdir. Söz konusu isim merfu okunduğunda haber, mansub olduğunda ise hâl olarak değerlendirilir. el-Kisâf’nin marife olarak mansub okunmasına cevaz

⁹³ Ebu’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, thk. İhsân Abbas (Beyrût: Dâru Sâdir, 1318), 3/464; es-Süyûtî, *Büğyetü’l-vü’ât fi tabagâti’l-lügaviyyîn ve’n-nühât*, 2/230; Ebü’l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ şerhi’l-’Üşmûni ‘alâ elfiyeti İbn Mâlik*, thk. Tâhâ Abdürra’ûf Sa’d (Kâhire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), 1/391.

⁹⁴ “İmâd” Kûfe ekolü dil âlimlerinin “fasl” için kullandıkları istilâhtır. Ükberî, *el-Lübâb fi ileli’l-binâ’ ve’l-i’râb*, 1/496.

⁹⁵ Zeccâcî, *Mecâlisü’l-’ülemâ’*, 10.

⁹⁶ el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ’ili’l-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Başriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, 566.

vermesinin ise şaz bir görüş olduğunu söylemektedir.⁹⁷

Ebu Bekr İbnu'l-Hayyât (ö. 320/932) buradaki اِدَا'nın وَرَأَيْتُ ve وَجَدْتُ anlamı içeren zarf olduğunu, söz konusu fiillerin mefûlu nasb etmesinin caiz olduğunu söylemiştir. Ayrıca اِدَا'dan sonra gelen isim mübteda olarak irablandırılır ve اِدَا'da kendisinden sonraki mübtedanın haberi olur. İbn Hişâm (ö.761/1360) İbnu'l-Hayyât'ın görüşünü şöyle eleştirmektedir: "Anlamlar sahih mefûller'i nasb etmez. İbnu'l-Hayyât'ın iddiasına göre وَرَأَيْتُ veya وَجَدْتُ fiili faile ve başka bir mefûle ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla mansub olan iki ismin mevcut olması gerekecektir." Ayrıca İbn Hişâm söz konusu atasözündeki اِيَّهَا kelimesinin hâl alameti olarak mansub gelmesi konusuna ilişkin, mârife ismin hâl olarak geldiği durumların oldukça az olduğunu ve mârife olarak geldiği zaman da tevîle ihtiyaç duyacağını söylemiştir. Sîbeveyhi ise marife ismin hâl olarak gelmesini çirkin (kabîh) kabul etmektedir.⁹⁸ İbn Malik ise buradaki nasb zamirinin aslında mefûl olduğunu ve cümlede hazf edilmiş هُوَ يُسَاوِيهَا أو يُشَابِهُهَا gibi bir fiil'in olduğunu ileri sürmüştür. Bazı âlimler ifadenin هُوَ يُسَعِّقُهَا şeklinde olduğunu, sonra fiil ve mefûl mutlak olan muzafın hazf edildiğini savunmuşlardır.⁹⁹

Nahiv ve tabakât kitapları incelendiğinde Basra ve Kûfe ekolü nahivcilerinin ekseriyetinin zünbûriyye meselesinde Sîbeveyhi'nin görüşünü destekledikleri görülmektedir. Her ne kadar Kûfe ekolü mensuplarından kimileri söz konusu ifadenin mansub okunmasına dair bazı deliller getirmiş olsa da bu görüşler hem Kûfi hem de Basrî nahivciler tarafından eleştirilmiş, fasih kabul edilemeyen şaz kullanımlar olduğu belirtilmiştir.

Zünbûriyye meselesine dair belirtilen görüşler ve verilen örnekler genel hatlarıyla incelendiğinde, Sîbeveyhi'nin karşısında Kûfililerin münazarayı kazanmak için zorlama çaba içerisine girdikleri, bu konuda doğruyu bulmak amacına hizmet etmedikleri ve galip gelmek için farklı yollara tevessül ettikleri görülmektedir. Kimi kaynaklarda el-Kisâî'nin, yanında gelen bedevi Araplara kendisini desteklemeleri için para verdiği gibi rivayetler farklı şekillerde aktarılmıştır.¹⁰⁰ Tartışmanın tarafgir tutumlu olduğuna dair rivayetlerden biri de İbn Hallikân (ö.381/1282) tarafından nakledilmiştir. İbn Hallikân'dan rivayet edildiğine göre Sîbeveyhi Bağdat'a gelmiş ve el-Kisâî ile münazara yapmak istemiştir. Bu sırada el-Kisâî Hârûn er-Reşîd'in oğlu Emîn'e ders veriyordur. Emîn, Sîbeveyhi'nin isteğini duyunca ho-

⁹⁷ Ebü's-Sa'âdat Hibetullâh b. 'Alî b. Muhammed İbnü's-Şecerî, *Emâli İbni's-Şecerî*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1413), 1/349-350.

⁹⁸ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, 1/377.

⁹⁹ İbn Hişâm, *Mügni'l-Lebib an kütübi'l-e'ârib*, 1/96.

¹⁰⁰ İbnü's-Şecerî, *Emâli İbni's-Şecerî*, 1/350; el-Enbârî, *el-İnşâf fi mesâ'ili'l-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-Basriyyin ve'l-Kûfiyyin*, 564; Ükberî, *el-Lübâb fi ileli'l-binâ' ve'l-i'râb*, 1/498; Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed Şehâvî, *Sifrü's-sa'âde ve sefirü'l-ifâde*, thk. Muhammed Ahmed Dâli (Beyrût: Dâru Sâdir, 1415), 552.

casıyla Sîbeveyhi'yi bir araya getirmiş ve mezkûr tartışma gerçekleşmiştir. Tartışma sırasında iki ekol alimi ihtilaf edince Emîn bir bedevî Araba hocası el-Kisâî'yi desteklemesini emretmiştir.¹⁰¹

Hızıroğlu, yukarıdaki rivayeti kabul etmemekte, tabakât kitaplarındaki diğer rivayetlerde Emîn'in adının geçmediğini, dolayısıyla münazara sırasında böyle bir anlaşmanın gerçekleşmeyeceğini savunmaktadır. Ayrıca İbn Hallikân'ın rivayetiyle diğer rivayetlerin bedevilerin hakemliğine başvurulması bakımından uyuşmadığına dikkat çekmektedir.

Tabakât kitaplarında zikredilen rivayetlerle İbn Hallikân'ın rivayeti sadece bedevilerin sayıları bakımından değil, aynı zamanda tartışma meclisini düzenleyen kişinin Emîn olması bakımından da farklılık göstermektedir. Fakat söz konusu rivayete hem İbn Hallikân hem de İbn Kesîr (ö.774/1373)'in eserlerinde rastlanmaktadır. İbn Hallikân ve İbn Kesîr ilim alanında son derece önemli kişilerdir. Bu bakımdan aktardıkları rivayetler de değer taşımaktadır. İkinci olarak ise Emîn'in münazara sırasında bedeviye emir vermesinin, yapılan münazaranın sıhhatine hâlel getireceği ve bu durumun ilmi çevrelerde anlaşılacağı bakımından mümkün olmadığı doğrudur. Fakat İbn Hallikân ve İbn Kesîr'in kaleme aldığı her iki rivayete de Sîbeveyhi'nin, münazarada el-Kisâî'ye karşı bir taassubun olduğunu anlayarak Bağdat'ı terk ettiği aktarılmıştır.

Yukarıda aktarılan rivayet ve görüşler incelendiğinde konuya dair el-Ukberî'nin ileri sürdüğü iki görüş daha isabetli görülmektedir:¹⁰²

1. el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın arkadaşları tarafından önceden Araplarla anlaşmış ve bu anlaşmadan el-Kisâî ve el-Ferrâ'nın haberi olmamıştır.

2. Arapların *إيأها* olarak mansub okumaları aslında dildeki şazlardan biridir. Araplar arasında zaman zaman bir çeşit şaz telaffuzlar -harfi cerlerden *إيلة* meftuh, *إيلة* mecrur, *إيلة* meczum okuma gibi- mevcut olmuştur.

el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) Kûflerin Araplara para teklif etmesi görüşünü kabul etmemektedir.¹⁰³ el-Kisâî ya da bir başkası bahsi geçen bedevilere para vermemiş olsa bile, iki taraf arasında gerçekleşen tartışmanın Kûflerce, baştan itibaren yanlı ve adil olmayan bir şekilde yürütüldüğü söylenebilir. Daha tartışma başlamadan Abbâsî veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin Sîbeveyhi'yi uyarması bu savı güçlendiren önemli bir anekdottur. Nitekim tartışma esnasında Kûflerin Sîbeveyhi'yi haksız çıkarmak için her türlü çabayı göstermiş olması, varılan sonuçta etkili olan bedevi Arapların şahitliğindeki şaibe Sîbeveyhi'ye haksızlık

¹⁰¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/464; Ebü'l-Fidâ' İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali eş-Şîrî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1408), 11/80.

¹⁰² Ükberî, *el-Lübâb fî ileli'l-binâ' ve'l-i'râb*, 1/498.

¹⁰³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihi Bağdâd*, 13/591.

yapıldığını gösteren diğer unsurlardır.

Yukarıda zikredilen farklı rivayetler incelendiğinde, fucâiyye ٱ'sıyla ilgili örnek ve görüşlere bakıldığında Sîbeveyhi'ye karşı bir haksızlığın olduğu kanaatine varılabilir. Bu bağlamda söz konusu haksızlığın sebepleri ve *Araplar el-Kisâî'yi niye destekledi?*, *el-Kisâî söz konusu ifadeyi niye mansub olarak okudu?*, *mansub olarak okumanın caiz olmaması durumunda Araplardan niye el-Kisâî'yi desteklemeleri istendi?* gibi sorular sorulabilir.

Öncelikle, bilindiği üzere el-Kisâî saray erbabından olan büyük bir alim ve kıraat imamıdır. Fakat münazarayı kaybetmesi durumunda Kufeliler ve saray halkı tarafından değerinin ilmi şöhretinin gölgeleneceği muhtemeldir. Daha önce de zikredildiği gibi halife Mehdi-Billah, Hârûn er-Reşîd'in el-Kisâî'den önceki hocasını çağırıp nahivle ilgili bir soru sormuş, bilemeyince el-Kisâî'yi oğluna hoca olarak seçmişti. el-Kisâî'nin bundan çekinerek, rivayetlerde söylenildiği gibi Araplara kendisini desteklemesi için para vermesi veya birileri tarafından önceden bu işin ayarlanmış olduğu uzak bir ihtimal olsa da, Kûfe'ye yakınlıklarıyla bilinen, Abbâsî sarayına aşına olan Hutame bedevilerinin saraydan yana bir tutum sergiledikleri¹⁰⁴ kanaatindeyiz. Hatta bu tasarlamanın bizzat el-Kisâî tarafından değil, mecliste adları geçen veya hiç isimleri geçmeyen Emîn, Memûn gibi kişiler tarafından da yapılmış olma olasılığı vardır. Rivayetlerde gösterildiği üzere, el-Bermekî'nin Sîbeveyhi'yi îkazı, diğer Kûfe ekolü mensuplarının Sîbeveyhi'den önce gelerek kendisine sorular sormaları ve her yanıtlamada *"hata yaptın"* diyerek karşılık vermeleri, hakemlik yapacak Arapların kapıda hazır beklemeleri, Sîbeveyhi'nin görüşünü destekleyenlerin mecliste bulunmaması, önceden bir planlama olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca el-Kisâî'nin, münazara bittikten sonra el-Bermekî'ye *"O (Sîbeveyhi) kendi şehriden buraya bir menfaat elde etmek umuduyla gelmişti. Onu hayal kırıklığına uğratmayalım!"* demesi, el-Kisâî'nin, Sîbeveyhi'nin Bağdat'a mal veya mevkî elde etmek umuduyla geldiğini, gayesinin ilmi saiklerle olmadığını düşündüğünü göstermektedir. Dolayısıyla Sîbeveyhi'nin tartışmayı kazanması halinde Hârûn er-Reşîd'in, babası Mehdi-Billah'ın yaptığı gibi tepki gösterme ve Sîbeveyhi'den oğullarının eğitimini üstlenmesini istemesi ve el-Kisâî'yi bu vazifeden azletme ihtimali de olduğu söylenebilir.

el-Kisâî'nin zikredilen ifadeyi mansub okumasındaki diğer bir etken Basra ve Kûfe arasındaki rakabetin olması varsayılabilir. Söz konusu rekabet daha önce de değinildiği gibi Kûfe'nin kurulma tarihine bile yansımış, Kûfîler kimi hususlarda özellikle Basra ekolünden farklı görüşler ileri sürme konusunda çoğu kez ısrarcı olmuştur.

¹⁰⁴ Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 58.

Sonuç

Arap dili çalışmaları en başta Basra'da, ardından Kûfe'de şekillenmeye başlamıştır. Basra ve Kûfe arasında farklı görüşler ortaya çıkmış ve söz konusu görüşler Basra ve Kûfe'nin müstakil dil ekolleri halinde gelişmesine sebep olmuştur. Arap dili çalışmalarının başlamasındaki başlıca faktörler arasında Kur'ân ve dildeki lahnlarnın ortaya çıkması bulunmaktadır. Basra ve Kûfe ekolleri arasında görülen ihtilaflar ve görüş farklılıkları bazı tartışmalara sebep olmuştur. Bu tartışmalardan biri de araştırmamızın konusu olan *el-Meseletü'z-Zünbûriyye*'dir. Tartışma her iki ekolün metot ve yöntemlerini yansıtmalarının yanı sıra Arap dili edebî metinlerinin doğru anlaşılması bakımından önem taşımaktadır. Tartışma Arap mesellerinin birinde geçen *فَاعِيَّةٌ* fucâiyye'den sonra gelecek ikinci ismin merfu mu mansub mu olacağı konusunda gerçekleşmiştir. Sîbeveyhi ve el-Kisâî fucâiyye'den sonra gelecek her iki ismin mübteda ve haber konumunda merfu olacağı konusunda ittifak etmiş olsalar da el-Kisâî söz konusu *فَاعِيَّةٌ* dan sonraki ikinci ismin mansub da kullanılabileceğini savunmuş ve böylece ihtilaf meydana gelmiştir.

Konuya dair Kur'ân, sünnet ve şiirlerdeki şevahidler Sîbeveyhi'nin haklı olduğunu teyit etmektedir. Her ne kadar el-Kisâî fucâiyye'den sonraki ikinci ismin merfu olamayacağını söylemese de söz konusu ismin mansub da olabileceğini savunmuştur. Ancak bu görüşü gösteren bir şahit bulunmamaktadır. Konuyu ele alan eserlerde de nahivciler Sîbeveyhi'nin görüşünün doğru olduğunu savunmuşlardır. Hatta bazı Kûfî alimler de söz konusu tartışmada Sîbeveyhi'yi desteklemişlerdir. Bazı nahivciler ise zorlama kıyaslara girerek el-Kisâî'nin de haklı olabileceğini söylemişlerdir.

Nahiv, tabakât ve bazı tarih kitaplarında el-Kisâî'yi desteklemeleri için Araplara para verildiğinden veya saray ileri gelenlerinden birinin Araplara el-Kisâî'yi desteklemesini emrettiği gibi rivayetlerden bahsedilmektedir. Bazı alim ve araştırmacılar söz konusu rivayetin sahih ve mantıklı olmadığı görüşündedir. Fakat konuya dair rivayetler incelendiğinde, söz konusu ifadenin farklı kullanımları ele alındığında, ister para teklif edilerek ister başka bir şekilde gerçekleşmiş olsun, tartışmada el-Kisâî'nin tarafının tutulduğu şüphesi ortaya çıkmaktadır. Zira tartışmanın el-Kisâî'nin mağlubiyetiyle sonuçlanması taktirinde mevki ve değer yitirme ihtimali bulunmaktadır.

Sonuç olarak, el-Kisâî'nin büyük bir alim ve kıraat imamı olmasının yanı sıra bir insan olduğu ve hata yapabileceği dikkate alınmalıdır. Kanaatimiz, bu tartışmada Sîbeveyhi'nin haklı olduğu ve kendisine karşı bir haksızlık yapıldığının, el-Kisâî'nin ise dil ve din alanında büyük bir alim olduğu, fakat bu münazarada hataya düştüğü doğrultusundadır.

Author Contributions / Yazarların Katkısı:	Author / Yazar 1	Author / Yazar 2
Conceptualization (CRediT 1) / Araştırmanın Tasarımı	%50	%50
Data Curation (CRediT 2) / Veri Toplanması /	%60	%40
Investigation - Analysis - Validation (CRediT 3-4-6-11) / Araştırma - Veri Analizi- Doğrulama	%60	%40
Writing (CRediT 12-13) / Makalenin Yazımı	%50	%50
Writing – Review & Editing (CRediT 14) / Metnin Tashihi ve Geliştirilmesi	%60	%40

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *Şerhü Katri'n-Nedâ ve Bellü's-Sadâ*. 1 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1414.
- Abdülkâdir Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer b. Bâyezîd. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım., 1416.
- Altıkulaç, Tayyâr. "Hamza b. Habîb". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 07 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamza-b-habib>
- Altıkulaç, Tayyâr. "Kisâi, Ali b. Hamza". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 24 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kisai-ali-b-hamza>
- Avcı, Casim. "Kûfe". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-. *Târîhü Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım., 1422.
- Bakır, Abdulhalik. "Basra". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/basra>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Mustafa Dîb el-Begâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr; Dimaşk: Dâru'l-Yemâme, 5. Basım., 1414.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-. *et-Ta'rifât*. thk. İbrâhim el-Ebyârî. Kâhire: Dâru'r-Reyyân li't-Türâs, ts.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 7. Basım., 1387.
- Dervîş, Muhyiddîn. *İ'râbü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve beyânuh*. 10 Cilt. Humus: Dâru'l-İrşâd, 3. Basım., 1412.
- Durmuş, İsmail. "İbn Keysân". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Şubat 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-keysan>
- Ebû Hayyân Endelüsi, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. Dimaşk: Dâru'l-Kalem; er-Riyâd: Dâru Kunûzu İsbîliyâ, 1. Basım., 1418.
- Ebû Hayyân Endelüsi, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *İrtisâfü'd-darab min Lisâni'l-Arab*. thk. Receb Osmân Muhammed - Ramazân Abdüttevâb. 5 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım., 1418.
- Ebû Zeyd el-Kureşî, Muhammed b. Ebi'l-Hattâb. *Cemheretu eş'âri'l-Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*. thk. Alî Muhammed Bicâvî. Kâhire: Dâru Nehdati Mısır, ts.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Nüzhetu'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ*. thk. İbrâhim Samerrâî. Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım., 1405.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Übeydillâh el-. *el-İnşâf fi mesâ'ilil-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Başriyyîn ve'l-Küfiyyîn*. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım., ts.
- Enderâbî, Ebû Abdillâh Ahmed b. Ebî Ömer. *Kırâ'âtü'l-kurrâ'i'l-ma'rûfîn bi-rivâyâti'r-ruvâti'l-meşhûrîn*. thk. Ahmed Nüsayyif el-Cenâbî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım., 1405.
- Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-. *Kitâbu'l-ayn*. thk. Abdülhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1. Basım., 1424.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yâkub b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-mühît*. thk. Muhammed Naîm 'Arkasûsî. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım., 1426.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvü'l-vâfî*. 4 Cilt. Dâru'l-Ma'ârif, 15. Basım., ts.
- Hızıroğlu, İsa. "Arap Dili ve Tarihi Bağlamında Zenbûriyye Tartışması". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 327-344.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım., ts.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şâhihi'l-Buĥârî*. ed. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb. 14 Cilt. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım., 1380.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân*. thk. İhsân Abbas. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1318.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Mügnî'l-lebîb an kütübî'l-e'ârîb*. thk. Mâzin Mübârek - Muhammed Ali Hamdullâh. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali eş-Şîrî. 11 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ't-Türâsî'l-Arabî, 1. Basım., 1408.
- İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh. *Şerhu't-Teshîl li-İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân Seyyid - Muhammed Bedevî Mahtûn. 4 Cilt. Cize: Hicr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1. Basım., 1410.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. Beyrût: Dâru's-Sâdır, 3. Basım., 1414.
- İbn Ya'îş, Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî. *Şerhü'l-mufassal li İbn Ya'îş*. thk. Emil Bedî Yakub. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım., 1422.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Emâlî İbni'l-Hâcib*. thk. Fahr Salih Süleyman Kadare. 2 Cilt. Ürdün: Dâru Ammâr; Beyrût: Dâru'l-Cil, 1409.
- İbnü'l-Kiftî, Ebü'l-Hasan Cemâleddîn Ali b. Yûsuf b. İbrâhîm. *İnbâhü'r-rüvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1. Basım., 1406.
- İbnü's-Şecerî, Ebü's-Sa'âdat Hibetullâh b. 'Ali b. Muhammed. *Emâlî İbni's-Şecerî*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1413.
- Karabela, Nevin. "Zunbûriyye Tartışması ve Arka Planı". *EKEV Akademi Dergisi* 3/2 (2001).
- Kılıç, Hulusi. "Basriyyûn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 09 Nisan 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/basriyyun--arap-dili>
- Kılıç, Hulusi. "Kûfiyyûn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufiyyun>
- Mahzûmî, Mehdi. *Medresetü'l-Kûfe ve menhecühâ fi dirâseti'l-lüga ve'n-nahv*. Kâhire: Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 2. Basım., 1377.
- Meymûn, Muhammed b. el-Mübârek Ebû Galib b. *Münteha't-taleb min eş'âri'l-'Arab*. thk. Muhammed Nebîl Turayfî. 9 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1. Basım., 1420.
- Mufaddal Dabbî, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ. *Dîvânü'l-mufaddaliyyât*. ed. Charles James Lyall. thk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî. Beyrût: Matba'atü'l-Ûbâi'l-Yesû'îyyîn, 1338.
- Mufaddal Dabbî, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed b. Ya'lâ. *el-Mufaddaliyyât*. thk. Ahmed Muhammed Şakir - Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Dârü'l-Ma'ârif, 6. Basım., ts.
- Muhammed, Ali Tevfik - Cemîl ez-Za'bî, Yusuf. *el-Mu'cemu'l-vâfi fi edevâti'n-nahvi'l-Arabî*. Ürdün: Darü'l-Emel, 2. Basım., 1414.
- Muhammed Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1422.
- Mukrî, Ebû Tâhir el-. *Ahbâru'n-nahviyyîn*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1. Basım., 1410.
- Murâdî, Hasan b. Kâsım. *el-Cene'd-dânî fi hürûfi'l-me'ânî*. thk. Fahreddîn Kabâve - Muhammed Nedîm Fâzil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım., 1413.
- Müberra, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. 'Umeyr Ezdî Sümâlî. *el-Müktedab*. thk. Muhammed Abdülhâlik Azîme. 4 Cilt. Kâhire: el-Meclisü'l-A'la li'ş-Şuûni'l-İslamiyye, 2. Basım., 1415.
- Özbalıkcı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mart 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sibeveyhi>
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Ali es-. *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Ûşmûni 'alâ elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Tâhâ Abdürre'ûf Sa'd. Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.
- Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. *el-Mühît fi'l-luga*. thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn. 11 Cilt. Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım., 141M.S.

- Sâid el-Endelûsî, Ebü'l-Kâsım Saîd b. Ahmed b. Abdürrahmân. *Tabakâtü'l-ümem.* ed. Luvis Rızkullâh Şeyho. Beyrût: el-Matba'atü'l-Katolikiyye, 1330.
- Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed b. Abdissamed. *Sifrü's-sa'âde ve sefirü'l-ifâde.* thk. Muhammed Ahmed Dâlî. Beyrût: Dâru Sâdır, 2. Basım., 1415.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb.* thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım., 1408.
- Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-. *Şerhü kitâbi Sîbeveyhi.* thk. Ahmed Hasan Mehdilî - Ali Seyyid Ali. 5 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım., 1429.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Mü'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân.* 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım., 1408.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-. *Büğyetü'l-vü'ât fî tabagâti'l-lügaviyyin ve'n-nühât.* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 2 Cilt. Matba'ati İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1. Basım., 1384.
- Tantâvî, Muhammed Ayyâd b. Sa'd b. Süleymân b. Ayyâd. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât.* 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım., ts.
- Tayyib el-Meczûb, Abdullah. *el-Mürşid ilâ fehmi eş'âri'l-Arab.* 5 Cilt. Küveyt: Dâru'l-Êsarü'l-İslâmiyye: Küveyt: Vizâretü'l-İ'lâmî's-Sifât, 1409.
- Ulugöl, Fatih. "Zünbûriye Meselesi Bağlamında Arap Dilcileri Arasında Meydana Gelen İhtilâflar". *İslam Düşüncesinde Eleştiri Kültürü ve Ahlakı II.* ed. Teceli Karasu - Mahsum Aytepe. 29 100. İstanbul: Ensar Neşriyat TİC. A.Ş., 1. Basım., 1442.
- Ükberî, Ebü'l-Bekâ Mühîbüddîn Abdullâh b. Hüseyin b. Abdullâh. *el-Lübâb fî ileli'l-binâ' ve'l-i'râb.* thk. Gâzî Muhtâr Tuleymât. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır; Dımaşk: Darü'l-Fikr, 1422.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ'.* 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım., 1413.
- Yâkut Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî. *Mu'cemü'l-büldân.* 5 Cilt. Beyrût: Dâru Sadır, 1397.
- Zebîdî, Abdüllatîf b. Ebî Bekr Şerecî ez-. *İ'tilâfü'n-nusre fî ihtilâfi nühati'l-Kûfe ve'l-Basra.* thk. Târik Cennâbi. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım., 1407.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdürrahmân b. İshâk en-Nihâvendî. *Mecâlisü'l-'ülemâ'.* 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım., 1420.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullâh. *Tabakâtü'n-nahviyyin ve'l-lügaviyyin.* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 2. Basım., ts.
- Mu'cemü'n-nefâisi'l-kebîr.* 2 Cilt. Beyrût: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım., 1428.
- "Yûnus Suresi 39. Ayet Tefsiri - Diyanet İşleri Başkanlığı". Erişim 23 Haziran 2023. <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Y%C3%BBnus-suresi/1403/39-ayet-tefsiri>.